

24902

21

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՅԵՔ

ԳԵԿՈՐԳ ՂԱՐԱՋՅԱՆ (Ս. Տ. ԱՐԿՈՄԵԴ)

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՍՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՈՒՇԱՅԱՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

ՅԼ. ՄԵԼԻՔ ՅԱԿՅԱՆԻ «1903--1907 թ. թ. Հայաստանի
բանվորական շարժման պատմությունից» գրքի առթիվ

31.88.47.925

2-40

ՅԵԼԵԿՈՎ - 1935.

331.88(47.925

15 JAN 1935

7-46

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱՐԱԶՅԱՆ (Ս. Տ. ԱՐԿՈՄԵՂ)

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՈՒՇԱՅԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

77

ՅԼ. ՄԵԼԻՔ ՅՈՂՅԱՆԻ «1903—1907 թ. թ. Հայաստանի
բանվորական շարժման պատմությունից» գրքի առթիվ

30 15 1935

ՅԼԵԼԻՔ — 1935.

413

Գլավիլիա լիպոր №193.
Պատվեր №130. արժ 1000
Կոմիտեի ապարան, Յերևան 1935.

54121-66

ГЕОРГИЙ КАРАДЖЯН
(С. Т. АРКОМЕД)

В ТИСКАХ ПАРТИЙНО—
ПОЛИТИЧЕСКИХ ЗАБЛУЖДЕНИЙ

(По поводу книги Мелик—Елчина,
«Рабочее движение в Армении в 1903—1907 г. г.»)

Типография Партиздата
Эривань, 1935 г.

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ց

Այս իմ «ուշացած սլատասխանը» գրված է 4 տարից ի վեր։
Հազառակ գործ դրած ամեն ջանքերին, հնձ աննարին յեղավ այն
մինչև այժմ լույս ընծայել։ Կարդալով այս իմ «սլատասխանը»
ընթերցող հասարակությունը կտեսնի, վոր խորհրդային իշխանու-
թյան որերին գտնվում են, ինչպես մեր հասարակական-տնտեսա-
կան կյանքի այլ յեվ այլ ընագավառներում, այնպես ել գրականու-
թյան ասպարիզում գրչի մարդիկ յեվս, վորոնք թույլ են տալիս
իրենց խախտելու «հեղափոխական որինականությունը», ծառայեց-
նելով գրեզ կողմնակի այլ յեվ այլ նսլատակներին յեվ հաշիվնե-
րին յեվ վոչ համենայն դեպս գրականության շահին։

Այդպիսիներից մեկի մասին խոսում ե ներկա իմ աշխատու-
թյունը։

1935 թ. փետրվ. 28, Երևան

Կ Ե

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

(Մ. Յուլյանի գրքի տարիվ)

Մելիք-Յուլյանի «Հայաստանի բանվորական շարժման պատմությունից 1903—1907» գիրքը լույս տեսավ Հ.Ս.Խ.Հ. Պետերատի 2-րդ հրատարակությամբ և նոր ընդարձակ առաջարանով, 1924 թ. «Խորհրդային Հայաստանի» 262, 263 № №-ում յես առիթ ունեցա այդ գիրքը մանրամասն քննություն յենթարկելու, ցույց տալով նրա թերությունները և արժանիքները: *) Գրական այդ աշխատության վերլուծման յես մոտեցարինչպես վայել եր, միանգամայն որյիկտիվորեն, առանց

*) Վերապակներ

«Խ. Հ.» № 262, 1924 թ.	Տպված է	Պետք է լինի
Սյունյակ 2	Սերբիայի	Սերբի
» 3	պատմական	պատմական
» 4	սացիալ-դեմոկրատական	սոցիալ-տնտեսական
» »	գտնվում են	գտնվում են
» 5	քաղաքային-ազրարային	ազրարային-քաղաքական.

վորեն յետին մտքի և կանխակալ կարծիքի: Մակայն հիդրինակը ի՞նչ մեղքեր ասես չե վերագրել ինձ իր առաջաբանում: Նա առանց քաշվելու գրում է, վոր «Սորհրդային Հայաստան» թերթում յես «վաղեմի մեն-շնիկս» շատ հարմար առիթ եմ ունեցել ծառայեցնելու նրա գիրքը փառաբանելու յելույթի (ընդգծումն իմն է. Գ. Ղ.), մի անգամ ևս պաշտպանության տակ առնե-լու Անդրկովկասի մենշնիկի անցյալը, հրապարակ հա-նելով մենշնիկյան արսենալից անցյալ պայքարի ժան-գոտած բոլոր արգումենտները»: Տեսնում եք, «Սորհրդ. Հայաստան» կոմունիստական թերթի խմբագրությունն այնքան կույր է յեղել, վոր չե հասկացել իմ «քա-ղաքական յելույթի» իմաստը, իսկ Մ. Յուլյանն է միայն, վոր իր խորաթափանց իմաստությամբ ըմբռնել է իմ «մենշնիկյան քաղաքական յելույթը և պայքարի մենշնիկյան ժանգոտած բոլոր արգումենտները»: Այս ամբաստանական նախերգանքից հետո, նա ի՞նչ տեսակ գրական անվայել պրիմներն ասես չե դիմում:

Ճշմարիտն ասած, յես անուշադրության կմատնեյի Մ. Յուլյանի սանձարձակ յելույթը. բայց նա՛ մենակ չե: Իրենց մեծամտությամբ, հոխորտանքով, հերկու-լեայան չափերի հասած տգիտությամբ և վոր գլխավորն է իրենց անպատասխանատու արարքներով՝ Մեյլիք-Յուլյ-յաններն ենթակալությունը այսոր առանձնապես աչքի յե դարձում մեր հասարակական իրականության մեջ, այնպես վոր յես հարկադրված եմ, գրիչս առնելով ձեռքս, ցույց տալ Մ. Յուլյանին իր համեստության սահմանները:

Նախ և առաջ պետք է նկատել, վոր գիրքը 2-րդ հրատարակությամբ լույս է տեսել շատ աննշան փոփո-

խություններով և լրացումներով: Այս նոր հրատարա-կության մեջ աչքի ընկնող նորությունն այն է, վոր հեղինակն իր գիրքը զարգարել է Ասատուր Կախոյանի մի նոր պատկերով և ինձ ուղղված հայհոյանքներով ու ամբաստանություններով լի՝ 12 եջից բաղկացած մի առաջաբանով:

Քննենք մի առ մի այն հարցերը, վորոնք առիթ են տվել Մ. Յուլյանին իր իսկ վոր վերջին «քաղաքական յելույթի» համար:

Այդ հարցերիցն է՝ վիճակագրության հարցը պատ-մական աշխատության մեջ: Ինկատի առնելով, վոր հեղինակը իր փոքրածավալ աշխատությունը (133 յե-րես) ծանրաբեռնել եր բազմաթիվ աղյուսակներով և վիճակագրական տվյալներով՝ յես գրել եյի, վոր դա անհարմար, անտեղի յե և միանգամայն հոգնեցուցիչ միջին վորակի ընթերցողի, ել չենք ասում բանվոր ընթերցողի համար, վոր յեթե անհրաժեշտ է պատ-մական վորեն եպոխա հիմնավորել տնտեսական զար-գացման ընթացքով, տալ այդ նպատակով թվեր ու փաստեր, դրա համար կա վորոշ սահման, վորից անց-նել պատմագիրը չե կարող և վոր վերջապես այդ ստա-տիստիկական թվերն ել շատ քիչ դրական բան կարող են տալ նախ՝ այն պատճառով, վոր նրանք շատ կասկածելի աղբյուրներից են, յերկրորդ՝ վորպես հին ռեժիմի կառավարության՝ պաշտոնական ստա-տիստիկա՝ պատահական է, կցկտուր, անսխառն, զուրկ բոլորովին ստատիստիկայի գիտական հիմունքներից, հետևապես նրանց մեծ ժխտությամբ պետք եր ոգտա-գործել: Ի՞նչպես և ի՞նչ է պատասխանում Մ. Յուլյ-յանը այս տարրական, պարզ հասկացողության դեմ:

«Ռեցենզենտը, գրում է նա, առաջագրում է մեզ դուրս ձգել արդյունագործության զարգացման և սոցիալական տարրեր շերտավորման վերաբերյալ թվական տվյալները»:

Այդպիսի բան ամենևին չեմ ասել. միայն ասել եմ, վոր վորոշ չափ ու սահման կա և վոր ընկղմվելով տնտեսական-ազդարային հետազոտությունների մեջ, հեղինակը ձգտել է իր աշխատության «գիտական» բնույթ տալ, իսկ տնտեսական-ազդարային գիտական հետազոտությունները յերկիրը հետազոտող տնտեսագետների և այլ մասնագետների գործը պետք է համարել: Այնուհետև Մ. Յոլչյանը մի առանձին պարծենկոտությամբ հայտնում է, վոր «մեր յերկրի և ժողովրդի եկոնոմիկայի «խտոգները» ձշտելու համար գրեթե վոչինչ չե արված» և քանի վոր «Անդրկովկասի քաղաքական շարժումների լուսաբանության նվիրված մարքսիստական վոչ մի աշխատություն անգամ հարեվանցորեն չի մոտեցել այդ «խտոգները» վերականգնելու պրոբլեմին», հետևապես ինքն առաջինն է, վոր զգալով այդ անհրաժեշտությունը կիրառել է այդ մեթոդը, վորպես «ոլղափառ մարքսիստ պատմագետ»: Տեսնում եք ինչ հավակնոտ լեզու ունի մեր հեղինակը...: Բայց ախր նրան ասում են, վոր ձեր առաջ բերած թվերը, աղյուսակները կասկածելի աղբյուրներից են, գրեթե արժեք չունեն, դուք նրանց ժխտությամբ պետք է ոգտագործեյիք: Միանգամայն անուշադրության մատնելով այս բոլոր առարկությունները, նա այնուամենայնիվ, առաջ է անցնում և «մարքսիստական պատմագետի» տոնով հայտարարում է, վոր «մարքսիստական գրականության մեջ Ղարա-

ջյանի վերոհիշյալ տեսակետը բաժանող հազիվ մեկ ուրիշը գտնվի»: Ճիշտ է ասում արդյոք, վոչ, վերցնենք շատ որինականներից միայն յերկուսը.

Վ. Նիվսկու «Очерки по истории РКП(б.)» մեծածավալ գրքում,^{*)} վոր բաղկացած է ավելի քան 600 յերեսից շատ ավելի պակաս վիճակագրական տվյալներ և աղյուսակներ կան, քան Մ. Յոլչյանի փոքրածավալ 133-յերեսից բաղկացած գրքույկում: Նույնը պետք է ասել և Ֆ. Մախարաձեյի գրքի մասին, վոր բաղկացած է ավելի քան 400 յերեսից: ^{**)}

Հիշյալ մեծածավալ աշխատություններն ավելի պատրաստված, բարձր վորակի ընթերցողի համար են, քան Մ. Յոլչյանի գրքույկը. այս բանը կարելի է ժխտել: Յես վախենում եմ այս իմ կարծիքը նա նույնպես «մենշեիկյան» հայտարարե և կատաղորեն բողոքե նրա դեմ: Շատ հավանական է, վորովհետև նա, լցնելով իր գրքի հջերը ավելորդ և միանգամայն անտեղի վիճակագրական աղյուսակներով և թվերով, ցանկացել է, ինչպես արդեն նկատել եմ, իր փոքրիկ աշխատությանը «գիտահետազոտական» բնույթ տալ, մի ապարդյուն փորձ, վոր միանգամից ընթերցողի աչքն է ծակում: Վերջապես, պետք է գիտենալ վիճակագրությունը, թվական տվյալները տեղին և ժամանակին ոգտագործել:

Հիշյալ մեծ աշխատությունների հեղինակները, տալով համառոտական և համակովկասյան տնտեսական շարժման պրոցեսի նկարագիրը, տալիս են դրա հա-

^{*)} տես В. Невский «Оч. по ист. РКП(б.)» том I, 1924 г.

^{**)} Ф. Махарадзе «Очерки революцион. движения в Закавказии», 1927 г.

մապատասխան տեղին պատշաճ թվեր, մինչդեռ Մ. Յուլյանը, բացի այն, վոր ինկատի յե ունեցել Անդրկովկասյան յերկրի մի փոքրիկ մասնիկը—այժմյան Սորհրդդային Հայաստանի տերրիտորիան, իր դրքույկը ծանրաբեռնել ե մեծ մասամբ անիմաստ, անհիմն, դրական շատ քիչ արժեք ունեցող թվական տվյալներով, վիճակագրական բալլաստով:

Սոսքը միայն սրա մասին ե ե վոչ թե կողմնակի ախպիսի բաների մասին, վորոնք ամենեին կապ չունեն հարցի հետ:

Զարմանալի տրամաբանական շեղումներ ե հայտնաբերում Մ. Յուլյանը: Նա ամեն անգամ խուսափում ե հարցին ուղիղ պատասխանելուց ե դիմելով գրական անվայել պրիոմների, հարցին միանգամայն չվերաբերող կողմնակի դատողությունների, ջանադիր ե լինում «հերքելու» հակառակորդին:

Այսպես ե վերաբերում նա իմ այն դիտողությանը, թե նրա աշխատությունը «սպեցիֆիկյան» տպավորություն ե թողնում: Հարցը դրել եյի շատ պարզ ե վորոշակի: Ամենքին հայտնի յե, վոր Կովկասում հայ բանվորական շարժման ծագումն ու զարգացումը տեղի յե ունեցել վոչ թե Յերևանում, Ալեքսանդրապոլում կամ Ղարսում, այլ Անդրկովկասյան յերկրի արդյունագործական կենտրոններում—Թիֆլիս, Բաթում ե յերկաթուղային ուղիներում, հետևապես հեղինակը սահմանափակվելով ներկա Սորհրդ. Հայաստանի տերրիտորիայի շրջանակներով՝ անտեսել ե այդ իրողությունը ե հարկ չե համարել մի առանձին գլուխ հատկացնել հիշյալ վայրերի բանվորական շարժումներին ե ապա թե անցնել ներկա Սորհրդ. Հայաստանի (նախ-

կին Յերևանի նահանգի մի քանի հայաբնակ գավառներին) սահմաններում տեղի ունեցած շարժումներին:

Անդր լինելով այս արգումենտացիայի դեմ հիմնավոր մի բան ասելու, Մ. Յուլյանը սկսում ե հայհոյել. նա հայտարարում ե «չարամիտ» դիտավորության արդյունք նրան սպեցիֆիկյան ուղղության վերադրումը: Նա մտքի հավասարակշռությունն այն աստիճան կորցնում ե, վոր հիշյալ որինական ե հիմնական պահանջը նա անվանում ե «համահայկական ողբող» առաջարկ: Համարել այդ առաջարկը «համահայկական ողբող», նշանակում ե սպեցիֆիկյան մտայնության դերի լինել:

Միթե «համահայկական ողբող» դործ պետք ե համարել այն, վոր նա իր գրքի մի քանի հջերը նվիրում ե հայ սոցիալ-դեմոկրատական մամուլին,— «Պրոլետարիատ», «Պրոլետարիատի կոիվ», «Կայծ», «Նոր-խոսք», «Հոսանք», «Շավիղ», «Որեր» ե այլն). չե՞ վոր այդ թերթերը հրատարակվել են Թիֆլիսում, Բազմում ե վոչ թե Յերևանում կամ Ալեքսանդրապոլում ե նրանց դեկավար ընկերների ս. դ. գրական-հրատարակատեսական գործունեյությունը, վորը հայ բանվորական շարժման ե իդեոլոգիական զարգացման անբաժան մասն ե կազմում, արտահայտվել են ներկա Սորհրդ. Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Անդրկովկասի հիշյալ քաղաքներում: Նա խոսում ե մինչև անգամ «սպեցիֆիկների» ե նրանց ծագման ե գործունեյության մասին, վոր տեղի յե ունեցել ներկա Հայաստանի սահմաններից դուրս. նա առիթ չե բաց թողնում խոսելու նույնպես հնչակյանների ե դաշնակցականների արտա-

քին գործունեություն մասին: Մի՞թե այս բոլորը «համահայկական ողիող» պատմությունն է: Ձեզ չեն ասել յերբեք և չեն ասում, վոր դուք զբաղվեցիք «համահայկական»-նոր-նախիջևանի, Սիմֆերոպոլի, Կրասնոդարի, Գրոդնայի (այս վերջինի անունը տալիս և նույնիսկ ինքն հեղինակը. Գ. Դ.) և այլ շարժումների նկարագրով, այլ վոր դուք սպեցիֆիկյան մտայնություն անճարակ գերի լինելով, միանգամայն անտես եք արել մեր Անդրկովկասյան յերկրի բանվորական ս. դ. շարժումը, առանց վորի նախկին Յերևանյան նահանգի մի քանի գավառների (ներկա Խորհրդ. Հայաստանի) սահմաններում հայ բանվորական քաղաքական շարժման զարգացմունքն ըմբռնել կարելի չի:

Սակայն նա բերում է հետևյալ «Ջախջախիչ» արգումենտը. «Մի՞թե Ռահիմ Հուսեյնովի «Հեղափոխական շարժումը Ազրբեյջանում», Կալանտաձե-Մխեյձեյի «Հեղափոխական շարժումը Գուրիայում» և «Искра»-ի հրատարակած «Բանվորական շարժումը Թիֆլիսում» բրոշյուրը «սպեցիֆիկյան» աշխատություններ են և նրանց հեղինակները՝ հայ սպեցիֆիկներ», բացականչում է Մ. Յուլյանը: Այստեղ ել ցույց է տալիս նա կամ իր անհասկացողությունը կամ գիտությունը մոլորություն մեջ է գցում ընթերցողին: Հիշյալ աշխատություններն ամենևին նման չեն Մ. Յուլյանի աշխատությանը. վերջինս խոսում է մի յերկրամասի «Բանվորական շարժման պատմության» մասին, մինչդեռ Հուսեյնովի «Очерки революционного движения в Азербайджане» աշխատությունը խոսում է Ազրբեյջանի հեղափոխական շարժման մասին ընդհանրապես (անցողակի կերպով մի քանի տող ել նվիրում է Գեղարև-

կի հանքագործ բանվորներին *), իսկ Կալանտաձե-Մխեյձեյի զրքույկը խոսում է Գուրիայի գյուղացիության ազրարային-հեղափոխական շարժման մասին:

Ուրիշ բան է մի յերկրի կամ նրա մի մասնիկի (նահանգի, գավառի) հեղափոխական շարժումը և միանգամայն ուրիշ, տարբեր բան, յերբ խոսվում է բանվորական շարժման մասին, վորը միջազգային ցարժում է:

Իսկ ինչ վերաբերվում է «Рабочий рассказник»-ի «Բանվորական շարժումը Թիֆլիսում» փոքրիկ բրոշյուրին, նրա հիշատակումը հարցին միանգամայն չվերաբերող անհեթեթ մեջբերում է նշանակում, վորովրեստ ինչպես Թիֆլիսի, այնպես ել Սարկովի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի կամ վորևե այլ քաղաքի բանվորական շարժման մասին կարելի չէ գրել առանց դրա համար մեկին «սպեցիֆիզմի» մեջ մեղադրելու: Ներկայումս չկա յերկրագնդիս յերեսին արդյունագործական մի կենտրոն, մի քաղաք, վորտեղ գտնեցի՞ք բանվորական զուտ ազգային բնակչություն. հետևապես նման աշխատության հեղինակը անպայման հարկադրված կլինի միջազգային բանվորական շարժման պատմությունը գրելու: «Рабочий рассказник»-ի (Արտեմ Տեր Հարությունյանի) հիշյալ զրքույկը հենց այդպիսի բնույթ է կրում: Յեթե անգամ մի քաղաքում զուտ ազ-

*) Հուսեյնովի Ազրբեյջանի հեղափոխական շարժման վերաբերյալ այդ պատմությունը տարրինակ հջեր է պարունակում իր մեջ: Նախ, Բյարամ և այլ այսպիսի հայտնի դաշտների (ավազակների) ավազակային հերոսական գործունեությանը. «հեղափոխական» բնույթ հատկացնելով՝ Թուրք գյուղացիության ազրարային շարժման արտայայտություն է համարում...

գային կազմով բանվորական բնակչութիւն լինի, այդպիսի հազվագիշտ դեպքում այդ քաղաքի բանվորական շարժման վերաբերյալ աշխատութեան մասին «սպեցիֆիկայան» կամ «բունդական» խոսք չե կարող լինել, քանի վոր ազգային շրջանակներում տեղի ունեցող բանվորական շարժումը չի կարող միջազգային շարժման բնույթ չունենալ կամ չստանալ յեթե մոռացութեան չե տրվում այն անժխտելի իրողութիւնը, վոր միշտ և ամենուրեք տեղական բանվորական շարժումները վրա միջազգային բանվորութեան ազդեցութիւնները բնական և անխուսափելի յեն լինում: Մակայն այս բոլորը Մ. Յոլլանի կողմից մոռացութեան ե արքվում, այդ պատճառով նա սպեցիֆիկայան հակումներ ունեցող մի հեղինակ ե հանդիսանում, վորքան ել նա այդ բանի դեմ ցասկոտութեամբ ծառանա և շարունակե նիդակներ ճոճել:

Ընկ. Ա. Հովհաննիսյանը անվերապահորեն իր պաշտպանութեան տակ ե առնում Մ. Յոլլանի աշխատութիւնը*): Նա ասում ե, վոր վոչինչ սպեցիֆիկայան չկա այդ աշխատութեան մեջ, քանի վոր նրա հեղինակը բանվորական շարժումը «ազգային» շրջանակների մեջ չի դրել, այլ «տերրիտորիալ» շրջանակներում, այսինքն ներկա թորհրդ. Հայաստանի տերրիտորիայի սահմաններում»: Հենց դրանում ե կայանում աշխատութեան սպեցիֆիկայան մեթոդը, վոր հեղինակն անտես ե արել Անդրկովկասի արդյունազորական կենտրոնների բանվորական շարժման ազդեցութիւնները, առանց

*) Տես նրա հոդվածը «Զախ պանիկորութեան հայկական մի վարիանտի մասին», «Մարտակոչ» № 68, 1927

վորոնց նախկին Յերևանյան նահանգի մի քանի վայրերի բանվորական շարժումը կմար պատմականորեն աննշան և անհայտ: Հեղինակը կարող եր, իհարկե, գրել մի գավառի կամ քաղաքի բանվորական շարժման մասին, առանց վոր մենք իրավունք ունենայինք նրան այդ բանի համար ընկ. Հովհաննիսյանի խոսքով ասած—«գավառամտութեան» կամ «քաղաքամտութեան» մեջ մեղադրելու. բայց յեր մի գրող այդ դեպքում միանգամայն անտես ե անում տեղական շարժումները, վորոշիչ և մղիչ ֆակտորների ազդեցութիւնները, այն ժամանակ մենք հիմք ունենք խոսելու նրա մտային հորիզոնի սահմանափակ լինելու մասին: Յես ասել եմ և շարունակում եմ պնդել, վոր նախկին Յերևանյան նահանգը կազմող մի քանի գավառների (ներկա թորհրդ. Հայաստանի տերրիտորիայի) սահմաններում անցյալում տեղի ունեցած բանվորական շարժումը սերտ, անխզելի կերպով կապված ե Անդրկովկասի արդյունազորական կենտրոնների վրացի, ռուս, հայ, հրեա և այլ բանվորների, այսինքն միջազգային բանվորութեան շարժումների հետ. այդ պատճառով ով ուզում ե մի յերկրամասի, ներկա դեպքում թորհրդ. Հայաստանի տերրիտորիայի սահմաններում տեղի ունեցած բանվորական շարժումների պատմութիւնը գրել, նա պետք ե անհրաժեշտաբար ինկատի առնե այդ կապը, այդ սզդեցութիւնները, հատկացնելով նրանց մի առանձին գլուխ և կամ գրելով մի ներածութիւն այդ առթիւ: Ահա թե ինչ ե յեղել մեր պահանջը: Լույսի պես պարզ ե, վոր Յերևանում, Ալեքսանդրապոլում, կամ Ղարսում չե վոր մենք պետք ե փնտենք մեր բանվորական քաղաքական շարժումների սկզբնավորութիւնը և զար-

գնացումը, այլ Անդրկովկասի արդյունագործական կենտրոններում, վորտեղից և տեղական աննշան ինքնուրույն թերև իմպուլս ստանալով՝ ընդհանուր միջազգային բանավորական շարժման մեջ են առնվել:

Որոք չի կարող լինել վոչ այնքան «Հայաստանի սահմաններից դուրս գործող առաջին հայ մարքսիստները» («հայ գործիչների», ինչպես Մ. Յուլյանն է գրում լիբերալին հատուկ լեզվով) մատուցած ծառայությունների մասին» (Աշ, Հովհաննիսյան), վորքան Հայաստանի սահմաններից դուրս տեղի ունեցած այլազգի և հայ բանվորական շարժումների մատուցած ծառայությունների մասին, առանձնապես Անդրկովկասի արդյունագործական կենտրոններից Յերևանյան նահանգի գավառներն անցած ավելի կամ պակաս դիտակից հայ բանվորների մատուցած ծառայությունների մասին, վորոնք ավելի մոտ լինելով իրենց ծննդավայր յերկրի բանվորական մասսաների նրստ ու կացին, սովորություններին և ծանոթ նրանց լեզվին՝ բնականապես կարող եյին ոտաբազգի դիտակից բանվորների աջակցությամբ մեծապես ներգործություն ունենալ նրանց վրա: Ահա թե ինչ մոտիվներ են դրդել մեզ այդ դիտողությունը գրելիս: Միթե կարծում եք, վոր սպեցիֆիկ մեջ կարելի չե մեղադրել միայն նրան, վորը բացառապես «ազգային շրջանակներով» և սահմանափակվում: Վոչ, «ազգային շրջանակներով» չե միայն վոր սահմանափակվում եյին հրեյական Բունդը, հայ սպեցիֆիկները կամ վրացի մեսսանդրիստները, վորոնց կարելի չե ընդհանուր առմամբ վրացի «սպեցիֆիկներ» համարել, այլ նաև նրսնք տերրիտորյալ (ազգային) սահմաններում ձգտում եյին սոցիալական (բան-

վորական) շարժումը ոգտագործել ազգային նպատակների համար, ստեղծել ազգային բանվոր դասակարգի հեգեմոնիա՝ ազգային հարցին լուծում տալու համար: Մտաբերեցեք վրաց ս. դ. «ավտոնոմիստներին» (Դար-չիաշվիլին և նրա համախոհներին), վրացի «մեսսանդրիստներին» ընդհանրապես, վորոնցից մեծապես մասը մի քանի տարուց հետո հարեցին «մենշևիկյան» հոսանքին, իսկ 1917-18-19 թվականներին վորձեցին իրանց վաղուց ի վեր տեղնած իրատեսակ «ազգային հարցին» տալ լուծումն Վրաստանի ազգային քաղաքական «անկախություն» պայմաններում:

Յես այն համոզմունքին եմ յեկել, վոր փետրվարյան և հոկտեմբերյան հեղափոխությունների շրջանում վրացի ս. դ. մենշևիկներին քաղաքականությունը ազգային հարցում հետևողություն եր հրեական «Բունդի», հայ «սպեցիֆիկներին» և նույնիսկ հայազգի դաշնակցականների քաղաքականության:

Չարմանալին այն է, վոր ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանը և մանավանդ Մ. Յուլյանը միանգամայն լուծությամբ են անցնում իմ այն հիմնական արգումենտները, վորոնցով հաստատվում եր Մ. Յուլյանի աշխատության սպեցիֆիկյան ուղղությունը: Յես հարցը դրել եյի շեշտակի. 1. ինչպես կվարվեր հեղինակը, յեթե Ալլահ-վերդին, վորի պղնձահանքին և բանվորության շարժումներին գործում հատուկ մի գլուխ է նվիրված՝ գրություններին հատուկ մի գլուխ է նվիրված: 2. ինչպես հասկանալ հեղինակին, վորը խոսելով Ալլահվերդու և Ղաթարի պղնձահանքերի մասին, մի քանի խոսք չե նվիրում Գեղարեզի (Սիմեոսի) ամենանշանավոր պղն-

ձահանքին, վորտեղ դեռ 80-ական թվականներին բանվորական մի գաղութ եր հիմնվել և բանվորների (մի քանի հազար) խոշոր տոկոսը կազմում էին հայ բանվորները, Յ. Միթեն Բագվի և Թիֆլիսի պրոլետարական շարժումները պետք է վերադրել Ադրբեյջանի և Վրաստանի քաղաքական պատմության, վորովհետև Բագուն գտնվում է այժմ Ադրբեյջանի և Թիֆլիսը Վրաստանի պետական սահմաններում: Այս հարցերի պատասխանը ընթերցողը չսկսեց մոռնալ: Հովհաննիսյանից և մոռնալ նրա պրոտեկցիայի: Մակայն ընթերցողը կգտնե աշխատե մեր պատասխանը այդ հարցերին:

Վերջապես գալիս ենք կերասինի հարցին, վորն առանձնապես բորբոքել է Մ. Յուլյանի լերդն ու թոքը: Տեսնենք դա ինչ «նաղը» է:

Նա գրում է, վոր Յերևանի շուկա ներմուծած ապրանքների աղյուսակը իրենք չեն, այլ նա վերցրել է տնտեսագետ Данилович-ի «Араксская равнина» աշխատությունից և խույս տալու համար ապրանքների ամբողջ աղյուսակը մեջ բերելուց՝ սահմանափակվել է ասելով թե այդ «ներմուծածի մեծ մասը գործարանային ֆարրիկատ է, ապա կերասին, յերկաթ, շաքար և այլն»: Այդպիսով մեղքը դրվում «տնտեսագետ» Դանիլովի վրա: Այդ բանը ստուգելու համար յես ձեռքիս տակ չունեմ Данилович-ի հիշյալ աշխատությունը: Յեթե իրոք «հյուսիսից (Ռուսաստան՝ Բագուն)՝ Աղստաֆա շոսեյով՝ ներմուծած ապրանքների հետ*)» նա համարում է նաև «կերասինը» Ռուսաստանի կենտրո-

*) Տես Մ. Յուլյանի գրքի 1 ին հրատ յերես 13, իսկ 2-րդ հրատ յերես 8, 9

նական կապիտալիստական բուրժուազիայի արտադրության և առևտրի առարկա, ապա պետք է ասել, վոր այդ Դանիլովին մի դատարկամիտ, ժողովրդական լեզվով «ախմախ» տնտեսագետ է: Յերկրորդ՝ յեթե նրա աշխատությունից է առաջ բերված կերասինի և մյուս ապրանքների («ֆարրիկատների») թվարկումը, այդ դեպքում ուրիշի խոսքերը պետք էր, ինչպես սովորաբար անվում է, չակերտների մեջ դնել: Այդ չե արել Մ. Յուլյանը, հետևապես յես և թե ամեն մի ընթերցող հիմք կարող էր ունենալ վերադրելու «հյուսիսից (Ռուսաստան՝ Բագուն)՝ Աղստաֆա շոսեյով» Յերևանի շուկա ներմուծած կերասինը» հենց իրեն՝ Մ. Յուլյանին: Այդպիսով «կերասինի» այդ հարցը ուրիշ մի շարք ապացույցների հետ բավականաչափ հիմք ծառայեց ինձ գրելու, վոր «Մ. Յուլյանի գրքից սպեցիֆիկում է բուրժուազիան»:

Յես շարունակում եմ այսոր էլ պնդել, վոր Մ. Յուլյանի աշխատությունը վոչ այլ ինչ է, բայց միայն սպեցիֆիկյան մտքի արտադրություն:

Արժե այսպեղ դարձյալ մի քանի խոսք ասել մեր յերկրում ռուսական կապիտալի կատարած դերի մասին, վորի վերաբերմամբ Մ. Յուլյանը նույնպես շփոթ է տարտամ ըմբռնումն է ցուցադրում:

Ինչպես յես գրել եյի, դա բարդ և վիճելի հարց է. սակայն Մ. Յուլյանի գրչի տակ այդ հարցը, ինչպես և բոլոր բարդ հարցերը, շատ հեշտ և արագ լուծումն են ստանում: Նրան չեն ողնի վոչ Կասյանից և վոչ էլ Լենինից առաջ բերած քաղվածքները: Կասյանի և թե Լենինի գրած ռուսական կապիտալի մասին կարելի չե միայն հասկանալ վորպես ճեղքանց, վորպիսի տեսչենց

ունի և չէ կարող չունենալ ամեն մի կապիտալիստական բուրժուազիա:

Կասյանի ասածը թե «ամենահզոր ինքնակալության տնտեսական քաղաքականության այբուբենն էր բուն Ռուսաստանի և Անդրկովկասի փոխհարաբերությունները հաստատել զաղութային շահագործության հիմքերի վրա», «Անդրկովկասը, վորպես գաղութ, պարտավոր էր սպառել Ռուսաստան-մետրոպոլիայի ֆաբրիկատները» ճիշտ է, իհարկե, վորպես տեղեկացում: Բայց ասել թե նույն «ինքնակալությունը Անդրկովկասի շուկան դարձնում է ուս առևտրաարդյունաբերական կապիտալի բացառիկ (ընդգծումն իմն ե. Գ. Ղ.) սեփականություն»՝ ճիշտ չէ. ճիշտ չէ, վորովհետև նույն ինքնակալությունը յեվրոպական կապիտալին, վորի ձեռքումն է յեղել գերազանցապես մեր յերկրի շուկան մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում, ավելի մեծ թևեր էր տալիս և տվել է, քան «աղբային բուրժուազիայի» կապիտալին: Ոտար կապիտալի (անգլիական) շնորհիվ մեր յերկիրն ունեցավ առաջին անգամ 1872 թվին յերկաթուղի—Փոթիից—Թիֆլիս և ապա մի տասնյակ տարուց հետո, Բաթումից—Թիֆլիս—Բազում: Իսկ թե ինչ նշանակություն ունեցավ մեր յերկրի արդյունաբերություն և հասարակական դարգացման համար Անդրկովկասյան յերկաթուղագիծը, այդ բանը հայտնի յայտոր ամենքին: Այնուհետև ոտար կապիտալները ըսկսում են ներս խուժել մեր յերկիրը. արդյունաբերություն և առևտրի շահագործման համար հրաշալի ասպարեղ են գտնում նրանք մեզ մոտ: Ռուսական կապիտալը, յեվրոպականի հետ համեմատելով՝ աննշան դեր է խաղացել մեր յերկրում: Յարական կառավարությունը

մեծամեծ արտոնություններ տալով ընդառաջում էր առավելապես յեվրոպական կապիտալին: Թեև նա յերբեմն «աղբային կապիտալին» աշխատում էր նույնպես սուբսիդյաներով և այլ միջոցներով զրավել դեպի Կովկաս, բայց դրանից շատ բան չեր դուրս գալիս: Ռուսական կապիտալիզմի անբավարար դարգացումը մի կողմից, հին ռեժիմի կառավարության հակասական տնտեսական քաղաքականությունը «աղբային բուրժուազիայի» նկատմամբ և դրեթե բացարձակ ընդառաջումը ոտար կապիտալներին մյուս կողմից, դարձնում էյին մեր յերկիրը յեվրոպական կապիտալների շահագործման համար ծայր աստիճան շահավետ որյեկտ:

Հին կառավարությունը դեգերում էր տնտեսական հակասությունների մեջ: Նա նույնիսկ խոչընդոտներ էր հարուցանում իր բուրժուազիայի դեմ: «Ինքնակալությունը, ասում է ընկ. Կասյանը, ի նկատի ունենալով իր սեփական շահերը, կամա—ակամա խոչընդոտում էր (ընդգծումն իմն ե. Գ. Ղ.) բուրժուազիայի շահերի դեմ»*)

Լենինը գրում է, վոր «ռուսական կապիտալիզմը սեղծում էր իրեն ռուկա (Կովկասում) իր գործարանների համար»: Բայց թվ է հերքել և կարող է հերքել այդ բանը: Հարցը միայն նրանումն է, վոր ռուսական կապիտալը համեմատելով ոտար (անգլիացիների, շվեդացիների, բելգիացիների, ֆրանսիացիների) և տեղական կապիտալի հետ չէ խաղացել մեր յերկրում այն

*) Տես. Ս. Կասյան «Ռուսական ինքնակալության քաղաքականությունը Անդրկովկասում», «Նոր ք» № 3, 1923, յերես 123:

գերը ինչ վոր պատմականորեն վերապահված եր նրան խաղալ և վոր ուսական բուրժուազիան, շնորհիվ ցարական կառավարության հարուցած խոչընդոտների, չեր կարողանում «ծայրագավառների վերաբերմամբ իր տնտեսական գաղութային քաղաքականությունն անարգել, լայն չափերով կիրառել»:

Ահա թե ինչ է գրում Վ. Ի. Լենինը կապիտալիզմի զարգացման մասին Ռուսաստանում. «յիթե համեմատել հասարակական տնտեսական զարգացումը կապիտալիզմի որով՝ զարգացման այն տեմպի հետ, վոր հնարավոր կարող եր լինել ընդհանրապես, յեթե մենք կանգնած լինեյինք ժամանակակից տեխնիկայի և կուլտուրայի մակարդակի վրա, ապա կապիտալիզմի զարգացման ներկա ընթացքը Ռուսաստանում իրոք պետք ե համարել դանդաղ: Յեվ այդ զարգացումը չե կարող չլինել դանդաղ, քանի վոր կապիտալիստական յերկրներից և վոչ մեկում չե պահպանվել հին աշխարհի հետ կապված այնքան շատ հիմնարկություններ (ինչպես Ռուսաստանում. Գ. Դ.) վորոնք վորպես կապիտալիզմին անհամատեղելի (несовместимые) հիմնարկություններ, կասեցնում են նրա զարգացումը, անչափ վատթարացնում արտադրողների դրությունը, արտադրողներ, վորոնք «տանջվում են և կապիտալիզմից, և կապիտալիզմի անբավարար զարգացումից»*)

Պետք ե հանձնարարել Մ. Յուլյանի պես «բոլշևիկներին» կարդալ բոլշևիզմի ուսուցչապետի «Развитие капитализма в России» նշանավոր գիրքը և առանձ-

նապես ուշադրություն առնել նրա «Миссия капитализма» վերջին գլուխը, վորտեղից առաջ ենք բերել հիշյալ քաղվածքը: Այդ խոսքերը մի ավելորդ անդամ ցույց են տալիս, վոր ցարական ինքնակալության որով գոյություն ունեցող հին աշխարհի հետ կապված բազմաթիվ հիմնարկություններն ու կարգերը «խոչընդոտում եյին», կասեցնում եյին կապիտալիզմի զարգացումը վոչ թե միայն Ռուսաստանում, այլ և Կովկասում և այլ ծայրագավառներում: Վերջիններում առավելապես, քան մետրոպոլում:

Ոոսելով ուսական կապիտալիզմի ազդեցության մասին Կովկասի վրա, վորի հետևանքով տեղական հետաձայն, միջնադարյան արհեստները քայքայվում եյին, Լենինը, ի միջի այլոց, գրում ե. «այն յերկիրը, վորը հետոնֆորմյան շրջանի սկզբում նոսր բնակչություն ուներ կամ լեռնականներով եր բնակված, մի կողմն եր կանգնած համաշխարհային տնտեսությունից, մինչև անգամ պատմությունից, դառնում ե նավթարդյունաբերողների, գինեվաճառների, ցորենի և թութուի ֆաբրիկաների յերկիր»*):

Այս քաղվածքը բերում ե նաև Մ. Յուլյանը, սակայն նա իրեն հարց տալիս ե արդյոք թե ովքեր եյին Լենինի ասած այդ «նավթարդյունաբերողները, գինեվաճառները, ցորենի և թութուի ֆաբրիկաները»: Ռուս կապիտալիստ վաճառականները կամ ֆաբրիկաներն արդյոք, Վոչ, գինեվաճառներն առավելապես վրացիներն և հայերն եյին (մասամբ և տեղացի գերմանացիք), թութուի ֆաբրիկաները հայերը, իսկ նավթարդյունագործները գերազանցապես յեվրո-

*) С. 40. Ленин. Соч. т. III, 3-ое изд. стр. 463

* Ibid, emp. 464.

պացիք, հայերն ու թուրքերը: Բազմի նալթարդյունագործութեան մեջ ուսական կապիտալը յերկրորդական տեղ եր բռնում:

Կենտրոնական ուսական բուրժուազիան, հարկավ, կարող եր «ձգտել ծայրագավառները զրկել տեղական արդյունագործութեանը զարգացման ամեն (ամեն ?!) հնարավորութեաններից ի հաշիվ կենտրոնի տնտեսական («ու քաղաքական» Գ. Դ.) գերիշխանութեան հզորացման» *): Սակայն խնդիրը նրանումն է ի վիճակի՝ յեր արդյոք ուս բուրժուազիան անադգել կերպով մեր յերկրում իր տնտեսական քաղաքականութեանը, քանի՜ վոր «հին աշխարհի հետ կապված բազմաթիվ հիմնարկութեանները կասեցնում եյին նրա զարգացումը», նրան «խոչընդոտում եյին» ինքնակալութեանը, յեվրոպական և տեղական կապիտալի մրցութեանը: Մեր յերկրը հեղեղում եյին վոչ այնքան Ռուսաստանի և Լեհաստանի ֆարքիկատները, վորքան յեվրոպական յերկիրների ապրանքները: Առևտուրը գտնվում եր գրեթե բացառապես տեղացիների ձեռքում: Բացառութեամբ հազվագյուտ դեպքերի՝ մեր յերկրում գոյութեան չեն ունեցել ուսական կապիտալիստական ֆիրմաների առևտրական ներկայացուցչութեաններ, գրասենյակներ, ապա ինչպես «ուսական առևտրական կապիտալը մինչև 80, 90-ական թվականները գրեթե ամբողջապես իր ձեռքումն էր կենտրոնացել մեր յերկրի առևտուրը», ինչպես գրում է Մ. Յոլչյանը: **) Կարող են ասել, վոր տեղացիները (գլխավորապես հայերը) յեղել են բացառա-

պես միջնորդներ. վոչ, դա սխալ է: Հայ առևտրականներն ունեյին մեր յերկրում անկախ վոչ թե միայն իրանց առևտրական գրասենյակներն և պուլկտերը, այլ և նրանք ունեյին իրենց ֆիլիալները Ռուսաստանի կենտրոններում-Մոսկվայում, Ողեսայում և այլուր: Մեր յերկրի գլխավոր հարստութեանները — նալթը, մարգանեցը, պղինձն և այլն արդյունագործել են գլխավորապես անգլիացիք, շվեդացիք, ֆրանսիացիք և այլն: Բացի պետական կապիտալը, վորը վոչ այնքան տնտեսական, վորքան ստրատեգիական նկատառումներով գործադրվում եր դեպի սահմանները յերկաթուղիներ անցկացնելու վրա, ուսական արդյունագործական կապիտալը մինչև իսկ հարկավոր չափով չեր արդյունահանում մեր յերկրի (Յերևանի նահանգի) բամբակը, վորը այնքան հարկավոր եր Մոսկվայի տեքստիլ արդյունագործութեան համար: Յերևանի նահանգում մի ուսական ֆիրմա Կարգինկին հազիվ եր կարողանում այդ ասպարիզում մրցել լեհացի Պոզնանսկի կապիտալիստական ֆիրմայի հետ. ել չենք խոսում բամբակի տեղական արդյունաբերողների և առևտրականների մասին:

Յեվրոպական արդյունագործական կապիտալը մեր յերկրում ահագին դեր է խաղացել. չլիներ այդ դերը, թերևս բանվորական շարժումը այն ծավալը չտանար, ինչպիսի ծավալ ստացավ նա մեր յերկրում առավելապես 20-րդ դարու սկզբնական շրջանում. Նույնիսկ Ռուսաստանի մի քանի նահանգների հանքարդյունագործական ձեռնարկութեանների զարգացման պատմութեան մեջ յեվրոպական կապիտալը պատվավոր տեղ է գրավել անցյալում: Շատ բնորոշ է, գրում է հայտնի

* Մ. Յոլչյանի գրքի 2-րդ հրատ. յերես 2

**) 2-րդ հրատ. յերես 9

տնտեսագետ Տուգան—Բարանովսկին, վոր ուռս-հարա-
վային (Դոնի ավազանի. Գ. Ղ.) յերկաթագործ գալու-
ները կառուցված են առավելապես ոտար կապիտալնե-
րով *»):

Այդ բանը կարելի չե նաև ասել հատկապես Ան-
դրկովկասի մասին:

Մյուս կողմից ուռսական կապիտալի կատարած
դերը մեր յերկրում չի կարելի ճշտութեամբ վորոշել,
յերբ անտես ե առնվում յեվրոպական կապիտալի
ֆունկցիան մեր յերկրում: Այդ դեպքում ինչ նշանա-
կություն կարող ե ունենալ ձեր առաջ բերած թվերն ու
ստատիստիկական աղյուսակները: Թվերը, ստատիստի-
կան այն ժամանակ միայն դրական նշանակություն
ունեն, յերբ նրանք գիտական հիմունքների վրա հաս-
տատված, որ յեկտիվ հետադոտութեան արդյունք են լի-
նում, իսկ կասկածելի ե անվստահելի աղբյուրներից
առատութեամբ քաղած ձեր թվերից կարելի չե միան-
գամայն սխալ ե անհիմն յեղրակացություններ ստա-
նալ: Հետևապես կուրորեն ամենալայն չափերով ոգ-
տագործել նրանց, ինչպես դուք եք արել, յես գտնում
եմ ապարդյուն, ընթերցողներին մոլորեցուցիչ մի աշ-
խատանք:

Մ. Յուլյանը թույլ ե տալիս իրան գրելու, վոր յես
«Անդրկովկասի ե մասնավորապես Բազմի կապիտա-
լիստական դարգացումը վերագրել եմ «գերազանցապես
հայկական կապիտալին»: Հետևապես յես հան-
գել եմ Իշխանյանի կոնցեպցիային: Այստեղ ել
ծուռում ե նա իր հոգին: Այսպիսի բան յես յերբեք չեմ

* Այդ քաղվածքը բերում եմ В. Невский-ի գրքից «Очерки
по ист. РКП(б)» Լենինգրադ, 1924. յերես 118:

գրել ե չեյի կարող գրել: Յես գրել եմ միայն, վոր
«մեր յերկրում ընդհանուր առմամբ աղելի մեծ դեր
խաղացել ե ոտար կապիտալը, նրա հետ ե տեղական
կապիտալը, քան ուռսական կապիտալը: Իսկ մասնա-
վորապես հայկական կապիտալի նկատմամբ ասել եմ,
վոր հայ բուրժուազիան Անդրկովկասի մյուս ազգերի
շահագործող դասակարգերի շարքում գերիշխող եր
հանդիսանում. գերիշխող միայն մեր յերկրի մյուս ազ-
գերի կապիտալիստ դասակարգերի համեմատութեամբ:
Միթե սա ուղիղ չե. միթե դուք կարող եք հերքել
այդ իրողությունը: Նախկին սոցիալ-դեմոկրատ, իսկ
այժմ կոմունիստ հայ բուրժուազիաները հայ բուրժուազիա-
յի վերաբերմամբ այն կարծիքին են յեղել, վոր նա իր
ապրանքների համար շուկա յեր վորոշում որինակ՝
Տաճկաստանում: Նրանց կարծիքով Տաճկա-Հայաստանի
ազատությունը («հայկական հարցը») հայ բուրժուազի-
այի ձգտումների արտահայտությունն ե յեղել այն-
տեղ — Թյուրքա-Հայաստանում — իր ապրանքների
համար շուկա ստեղծելու նպատակով:

Ահա թե ինքը Մ. Յուլյանը ինչ ե գրում այդ առ-
թիվ:

«Հայ բուրժուազիան՝ անկասկած խոշոր դրամա-
տերը՝ իզուր ե աննպատակ չեյին շուսյում իրենց վոս-
կինները: Դեռ վաղուց՝ յերբ արտասահմանյան կապի-
տալը հետզհետե կոնցենտրացիայի յեր յենթաբուրժուա-
Անդրկովկասի շահագործվող արդյունաբերությունը
(ել ուր մնաց ուռսական կապիտալը. Գ. Ղ.), հայ
բուրժուազիան աժան հարստությունների շուկա յեր
փնտռում: Նրան շատ լավ հայտնի յեր Արևելյան Ա-
նատոլիայի՝ Երզրումի, Խնուսի, Վանի շրջաններում

ընկած նալթի, պղնձի արծաթի, վոսկու, յերկաթի և այլ անսպառ հանքերի ռալոնները, վորոնք ավելի մեծ ապագա յեյին խոստանում, քան անգամ Բազմի շրջանը: Այդ հարստությունների շահագործումը, կամ նրանց տիրանալը սերտորեն կապվում էր Դաշնակցության Տաճկա-Հայաստանի ազատագրական գաղափարի իրականացման հետ: «Հայ հայրենիքը» միայն հայ բուրժուազիայի համար, նկատվում է վորպես որվա լողունը: Տաճկա-Հայաստանի քաղաքական ազատությունը վոչ միայն պիտի դուրացներ առևտրական ոպերացիաները, այլ և գծում էր նրանց համար նորանոր հեռանկարներ» *):

Այս յերկար քաղվածքն առաջ բերեցի ցույց տալու համար, թե ինչպես Մ. Յուլյանը, մոռանալով իր գրքի մեկ յերեսում գրածը, մյուս յերեսում գրում է գրան միանգամայն հակառակ բան: Ուղիղ են արդյոք թե վոչ Մ. Յուլյանի հայ բուրժուազիային վերագրած ձգտումները Տաճկա-Հայաստանի ազատության հարցում, դրա մասին չե այստեղ խոսքը. խոսքը միայն նրա մասին է, վոր հերքելով հայ բուրժուազիայի կապիտալի կատարած նշանակալից դերը Անդրկովկասում, նա հիշյալ տողերով ինքն իրեն փառավոր ապտակ է տալիս: Պարզ է, վոր յեթե ճշմարիտ է հայ բուրժուազիային նրա վերագրած տնտեսական քաղաքականությունը, ապա ուրեմն հայ բուրժուազիան պետք է ունենար իր տնտեսական, արդյունագործական հաստատուն բազան մեր յերկրում, վորպեսզի նա մի այլ յերկրում — Տաճկա-Հայաստանում — շուկա փնտռեր, «դու-

րացներ վոչ միայն իր առևտրական ոպերացիաները, այլ և գծեր նրանց առաջ նորանոր հեռանկարներ»: Հայ բուրժուազիան, արդարև, ուներ տնտեսական այդ բազան մեր յերկրում. նա իր տնտեսական-արդյունագործական ուժով մեր յերկրացի այլազգի բուրժուադասակարգերի հանդեպ զերիշխող էր հանդիսանում: Այդպես չե, պատվելի «տնտեսագետ-ապտմաբան»:

Խեղճ մարդ. նա ծայրը ծայրին չե կարողանում կպցնել, վորպեսզի իր գրածից տրամաբանորեն հետևողական տանելի մի բան դուրս գա. միայն գիտե ուրիշին վերագրել Խիսանյանի կոնցեսիան, վորպիսի ցավերով միայն ինքն է բռնված:

Թե վորպիսի անվայել ձևերի, զարտուղի միջոցների յե դիմում Մ. Յուլյանը ընթերցողին մոլորեցնելու համար, դրա մի ավելորդ ապացույցը տալիս է նա՝ իմ մատնանշած մի այլ կարևոր հարցում:

Յես հանգամանորեն ցույց եյի տվել, վոր հեղինակը միանգամայն անտես էր արել, «չառ նշանակալից այն յերևույթը», վոր Հայաստանի բանվորական շարժման ղեկավարությունը նկարագրված ժամանակաշրջանում գերազանցապես դրաից էր, գտնվում էր վոչ տեղական, ներքին, այլ դրսի բանվորական ուժերի ձեռքին», այսինքն Անդրկովկասի ոտարազգի բանվորների հոսանքը զարկ տալով Հայաստանում տեղական ուժերի քաղաքական շարժման, հենց նրանք էլ (ոտարազգի բանվորները) հանդիսացան գլխավորապես շարժման ղեկավարները: Վոր այդ այդպես էր, յես առաջ եյի բերել վորպես ապացույց Մ. Յուլյանի գրքից այն ոտարազգի բանվորներից մի քանիսի անունները, վորոնք քաղաքական կազմակերպության, գործադուլի

*) Տես նրա գրքի 2-րդ հրատ. յերես 63, 64:

կամ այլ քաղաքական պայքարին ակտիվ մասնակցել են, ղեկավար հանդիսացել:

Այդ առթիվ հեղինակը գրում է.

«Յեթե այս բանի ապացույցները տալիս եմ մեր գիրքը, ապա ինչպես ե, վոր նա «վրիպել ե հեղինակի աչքից» և վերջը կատակերգակի գիրք ընդունելով՝ բացականչում ե. «հո չի՞ կարելի քննական խոսքը զավեղտի վերածել»:

Յես առաջարկում եմ հեղինակին ցույց տալ իր գրքում վոչ թե մեկ կամ մեկից ավելի յերես, այլ գոնե մի քանի տող, վորոնք պարզեցին, բացատրեցին այդ «նշանակալից յերևութը». բայց նա այդ բանը չի կարող գտնել իր գրքում: Նա միայն տալիս ե ոտարազդի բանվորների անունները, բայց թե ինչ նշանակութուն ե ունեցել նրանց ներկայութունը և ակտիվ մասնակցութունը տեղական քաղաքական շարժման համար, այդ մասին վոչ մի խոսք: Չասնիք արդյոք, վոր այնտեղ ել սպեցիֆիկյան մտայնութունն ե կուրացրել նրան: Ավելորդաբանութունների և դատարկաբանութունների փոխարեն, վորոնք քիչ չեն գրքում, ավելի լավ չէր լինի մի քանի յերես նվիրելիք այդ կարևոր հարցի պարզաբանության:

Դուք ձեր այդ վրիպումը չեք խոստովանում, այլ գիտակցաբար խեղաթյուրելով ուրիշի գրածը, մոլորեցնում եք ընթերցողին ձեզ արդարացնելու նպատակով: Սա բանակուլի վերին աստիճանի սգեղ մի ձև ե, վորը չի կարող ընթերցողի աչքից վրիպել:

Գանք այժմ կուսակցական պատմության վերաբերյալ մի քանի հարցերին, վորոնց վերաբերմամբ Մ. Յուլյանը մերկանում ե իր կատարյալ ագիտությամբ:

«Այն տարիներին (1903—1907 թթ.), վորոնց պատմական նկարագրին անում ե Մ. Յուլյանը, գրում եյի ես, Անդրկովկասի ս. դ. կազմակերպությունների ահագին մեծամասնությունը սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկական եյին»: Նա հերքում ե ամեքին հայտնի այդ իրողութունը: «Մինչև 1905 թվի սկիզբները Անդկովկասում տիրող յեղել ե բուլեիզմը *), գրում ե նա: Անդրկովկասյան ս. դ. բոլոր կազմակերպությունների առաջին յերեք համագումարները անցել են «կովկասյան Միության» ղեկավարությամբ»:

Գրել այսպես, նշանակում ե չգիտենալ մեր կուսակցության տարրական պատմությունը: Մեր յերկրի ս. դ. կուսակցության հետ շատ թե քիչ ծանոթ ամեն վոք չի կարող չգիտենալ, վոր «կովկասյան Միությունը» վորպես յերկրային կենտրոնական քաղաքական մարմին՝ կազմակերպվել ե յերեք կուսակցական կոմիտեների (Թիֆլիս, Բագու, Բաթում) միությունից 1903 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին, այսինքն այն ժամանակ, յերբ ս. դ. կուսակցության յերկու ֆրակցիաները (բոլշևիկյան և մենշևիկյան) դուռս գոյություն չունեյին աշխարհիս յերեսին: Մինչև կուսակցության 2-րդ համագումարը (1903 թ. հուլիս-ոգոստոս, Բրյուսսել-Լոնդոն) «կովկասյան Միությունը», ինչպես և այդ միությունը կազմող Թիֆլիսի, Բագվի և Բաթումի կոմիտեները յեղել են վոչ բոլշևիկյան, վոչ մենշևիկյան, այլ անֆրակցիոն սոցիալ-դեմոկրատական: «կովկասյան Միության» 1-ին համագումարն ել, վոր տեղի ունեցավ 1903 թ. սկզբին (փետրվ.), հարկավ, անֆրակցիոն սոցիալ-դեմոկրատական եր: Այդ ժամանակ «կովկասյան

*) Ընդգծումը Մ. Յուլյանինն ե. Գ. Ղ.

Միության» կազմի մեջ մտնում էյին.—Դ. Տոպուրիձե, Ս. Զիրլաձե, Արշ. Զուրաբյան, Մ. Բոճորիձե, Բ. Գնունյան, Ֆ. Մախարաձե, Միխա Յխակայա և այլն: Կուսակցության 2-րդ համագումարից հետո նրանցից առաջինները (Տոպուրիձե—Զուրաբյան) հարեցին մենշևիկյան հոսանքին, իսկ յերկրորդները (Բոճորիձե—Յխակայա) բոլշևիկյան հոսանքին:

«Կովկասյան Միության» 2-րդ համագումարը տեղի ունեցավ ֆրակցիոնական սուբ տարաձայնությունների և պայքարի շրջանում: Չնայած ֆրակցիոնական սուբ ընդհարումներին՝ «Կովկասյան Միությունը» պահպանում էր իր կազմակերպչական, քաղաքական միությունը, կարելի չէ ասել, մինչև 1905 թվի սկզբները: Պարզ է, վոր «Կովկասյան Միության» 2-րդ համագումարն ել կարելի չէ համարել անպայման բոլշևիկյան կամ անպայման մենշևիկյան: Միայն պատմական խժրժանքներին սիրահար անբարեխիղճ մարդիկ կարող են ժխտագամայն խեղաթյուրել պատմությունը այլ և այլ սուբյեկտիվ նկատառումներով *):

Պետք է ասել, վոր Վրաստանի, ինչպես և ընդհանրապես Անդրկովկասի ս. դ. կուսակցության ընդհատակյա կազմակերպություններն տրադիցոյին հեղափոխական գործունեությունը շարունակվել է նույնիսկ կուսակցության 2-րդ համագումարից հետո՝ 1903—4 թվականներին, յիրը կուսակցությունն արդեն բաժանված էր յերկու ֆրակցիաների, այնպես վոր այդ ժամանակ հեղափոխական գործունեություն մեթոդա-

կան տարբերությունը ցայտուն կերպով չէ նկատվել բոլշևիկներ և մենշևիկների մեջ, բացի այս կամ այն անհատի կամ խմբակի անպատասխանատու քայլերից, վորոնք տեղեկատվական-անարխիստական բնույթ էյին կրում: Այդ տեսակետից ուղիղ է Արտ. Կարինյանի նկատողությունը, թե «1904—1905 թ. հեղափոխական վերելքի տարիներին Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիան լինելով մենշևիստական, կիրառում էր հաճախ մեծամասնական գործելակերպը և գործում էր փաստորեն հեղափոխական մեթոդների համաձայն» *):

Հարկավոր էր մեկ-յերկու տարի ժամանակամիջոց, վորի ընթացքում բոլշևիզմն ու մենշևիզմը — վորպես քաղաքական-հեղափոխական տարրեր հոսանքներ — «խնքնորոշվեյին», պարզվեր վերջնականապես նրանց քաղաքական ֆիզիոնոմիան:

Ինչպատի առնելով այն իրողությունը, վոր Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի ղեկավար ուժերի ահագին մեծամասնությունը հարեց 2-րդ համագումարից հետո մենշևիկյան ֆրակցիային և վոր նրանք տասնյակ տարիների ընթացքում վրաց բանվորական և գյուղացիական մասսաներում քաղաքական մեծ աշխատանք էյին կատարել, վորի համար մեծ ազդեցություն էյին վայելում նրանց շրջաններում, հետևապես կուսակցական թե անկուսակցական այդ մասսաները, ընդհանուր առմամբ, ազդված լինելով իրանց նախկին ղեկավարներից, վորոնք 1904—1905 թ. թ. ներկայացնում էյին մենշևիկյան հոսանքը, հետամուտ էյին սրանց քայլերին, անում էյին այն, ինչ վոր վերջինների քաղաքական վարքագիծն էր թելադրում: Դիտարկելով հարցն

*) Այդպիսիներից է Ս. Տալակվաձեն, վորի «К истории комм. партии в Грузии», Тифл. 1925, գիրքը անարժեք է անգրադետ մի աշխատություն է:

*) Այդ քաղվածքն անում եմ ըստ Մ. Յուլյանի:

հենց նրանումն է, վոր մասսաները հիշյալ տարիներին գնում էյին գլխավորապես մենշևիկների յետևից, նրանց ահագին մեծամասնությունը վրացական մենշևիզմի դրոշակի տակ էր գտնվում: Մենշևիզմի վրացական հատվածն էր, վոր թե այդ ժամանակ և թե հետո հեզեմոնի դեր է խաղացել վոչ թե միայն Վրաստանում, այլ և Անդրկովկասում:

Այդ պատմական նշանակալից իրողությունը հաստատվում է նրանով, վոր յերբ 1905 թվի սկզբին «Կովկասյան Միության» և Թիֆլիսի կոմիտեի մեջ, վորը «Միության» ամենանշանավոր անդամն էր, առաջ յեկան սուր տարաձայնություններ, վորոնց պատճառով Թիֆլիսի կոմիտեն փետրվար ամսին (1905 թ.) դուրս յեկավ «Միության» կազմից, իսկ հետո միացան Թիֆլիսին Բաթումը և Գուրիան, «Կովկասյան Միությունը» փաստորեն այլևս գոյություն չունեի: Նրա կազմի մեջ գտնվող աչքի ընկնող բոլշևիկներն այդ ժամանակ ուժեղ մասսայական հենարան չունեյին *): Թիֆլիսում բոլշևիկյան ֆրակցիան 1906 թվի սկզբում ուներ միայն 300 անդամ, մինչդեռ մենշևիկյան ֆրակցիան մոտ 4.000 **):

Բազուն, վորը նույնպես «Կովկասյան Միության» կարևոր անդամներից մեկն էր, մենակ մնաց. նա այդ ժամանակ տատանման մեջ էր գտնվում. 1905—1906

*) Խնդրում եմ նկատել, վոր յես առանց այս կամ այն ֆրակցիային թերվելու՝ արձանագրում եմ միայն պատմական փաստ:

**) Տես այդ մասին Ստոկհոլմի (1906 թ.) արձանագրությունները, Թիֆլիսը Ստոկհոլմի համագումարին ուներ 3.300 կազմակերպված անդամների ներկայացուցչություն

թ. թ. յերկու ֆրակցիաներն էլ գրեթե հավասար ուժ էյին ներկայացնում այնտեղ *):

Դրանից հետո «Կովկասյան Միության» 3-րդ համագումարը, իհարկե, կարող էր զուտ բոլշևիկյան լինել: Բայց նրա առաջին և յերկրորդ համագումարները, ինչպես տեսանք, չեն անցել «Կովկասյան Միության» բոլշևիկական ղեկավարությունը: Իրոք, շատ գիտուն պատմաբանի ատեստացիա յե տալիս իրեն Մ. Յուլյանը, յերբ նա մանավանդ պնդում է թե 1903 թ. փետրվարին տեղի ունեցած «Կովկասյան Միության» 1-ին համագումարը անցել է բոլշևիկյան ղեկավարությունը, մինչդեռ հայտնի յե արար աշխարհին, վոր ս. դ. կուսակցությունը ավելի ուշ է աշխարհ բերել (1903 թ.

*) Ինչպես բոլոր նշաններից յերևում է, Բագվի կազմակերպությունն այդ ժամանակ ֆրակցիաների վերաբերմամբ «հաշտարար» քաղաքականություն էր հետապնդում: Ստոկհոլմի համագումարի համար ղեկեզատներ ընտրելու ժամանակ նա ուներ 1080 անդամ. Ընտրվել են հիշյալ համագումարի համար 3 ղեկեզատ, վորոնցից մեկը մենշևիկ. այս վերջիններից մեկը (Լավրով) գաղնվել է շարունակ տատանման մեջ, հարելով յերբեմն բոլշևիկներին, յերբեմն էլ մենշևիկներին: Նկատելի յե կազմակերպության «հաշտվողականություն» ազդեցությունը նրա վրա: Համագումարում Բագվի մանդատների հարցի առթիվ տեղի ունեցած սուր ընդհանրության ժամանակ, ահա թե ղեկեզատ Լավրովը ինչ է, ի միջիայոց, ասում. «Մեր կազմակերպությունն ունի 1080 անդամ, Յերբ կազմակերպությունը ղեկեզատներ էր ընտրում, ի նկատի ուներ 3 ղեկեզատ ուղարկել և ղեկեզատներ ընտրվեցին վոչ ըստ (ֆրակցիոնական Գ. Գ.) պատկերմաների Այդ բանում արտահայտվել է կազմակերպված բանվորների կամքը. «մեծամասնությունը կամ փոքրամասնությունը» այստեղ վոչ մի գործ չունի. մեր կազմակերպությունը միաձուլվ է (СЛІТНАЯ), առանց ֆրակցիոնական բաժանման՝ ամենքն աշխատում են միասին» (Протоколы об'єднан. ереда, стр. 142).

հուլ. ոգոստոսի 2-րդ համագումարից հետո) իր այդ տարբեր, իրար չհամանող յերկվորյակ զավակներին:

Կարելի չե, իհարկե, ֆռադներ, բառեր շող տալ ասելով թե «մինչև 1905 թ. սկզբները առաջին յերեք համագումարները անցել են «Կովկասյան Միության» ղեկավարութեամբ (այսինքն ուզում ե ասել «բոլշևիկյան» ղեկավարութեամբ. իսկ մենք տեսանք, վոր դա միանգամայն սխալ ե), բայց թե ի՞նչ եր կատարվում ե ի՞նչ պատկեր եր ներկայացնում այդ ժամանակ իրականությունը, այդ ե գլխավոր բանը, վոր չե կարողանում տեսնել Մ. Յուլյանը:

Քանի վոր մենչևիկյան ֆրակցիան տիրող եր վոչ միայն Վրաստանում, այլև Անդրկովկասում (ըստ յերեութին Մ. Յուլյանն ել ընդունում ե այդ, միայն 1905 թ. սկզբից), հետևապես Անդրկովկասի զավառական կազմակերպությունների մեծագույն մասը մենչևիկյան կենտրոնի (Թիֆլիսի) ղեկավարության տակն եր գտնվում:

Յերբ պատմություն ե գրվում, պետք ե առանց աջ ու ձախ թեքվելու ղեկավարող սկզբունք ընդունել-գրել պատմական իրողությունն այնպես, ինչպես յեղել ե և վոչ թե շինծու, ֆանտաստիկական բաներ ստեղծել. ագիտացիոն նկատառումները տեղ չպետք ե գտնեն այդտեղ: Այս պահանջն ե դրվում այն ամենքի առաջ, վորոնք գիտեն ամեն բանից վեր դասել բանվորական դեմոկրատիայի դասակարգային նորմալ դարգացման շահը: Մ. Յուլյանի տենդենցն ե ցույց տալ բոլշևիզմի կազմակերպչական-քաղաքական հեղեմոնիան մի այնպիսի ժամանակ, յերբ պատմական որքեկտիվ հետադոտությունը ուրիշ բան ե ասում մեզ:

Յեթե բանվոր դասակարգի քաղաքական կյանքի պատմության այս կամ այն շրջանում տիրող ե հանդիսացել թեկուզ հենց մոլոր, սխալ քաղաքական մի հոսանք, պետք ե այդ ասել, պարզել, մեկնել դրա պատճառները, բանվոր դասակարգի գիտակցության սեփականություն դարձնել կյանքի ուսալ փաստերով ու դեպքերով, վորպեսզի անցյալի փորձն ինկատի առնելով նա զգուշանա սխալ քայլերից ապագայում:

Ղեկավարվելով միայն այս սկզբունքով՝ մենք գրել էյինք, վոր այս կամ այն զավառական քաղաքի կազմակերպությունը սոցիալ-դեմոկրատական եր «հաշտարար» տրամադրություններով (Յերևան), սոցիալ-դեմոկրատական եր թերևս «բոլշևիզմական» տրամադրութեամբ (Ալեքսանդրապոլ) և այլն: Այսքանը կարող եմ հաստատապես պնդել, վոր թե Յերևանի, Ալեքսանդրապոլի և թե Նույնիսկ Բորչալվի կազմակերպությունը, վորի առիթով Մ. Յուլյանը ապարդյուն քրտնաթոր ճիգ ե թափում ապացուցելու, վոր «բոլշևիկյան» եր, գտնվում եյին կենտրոնի (Թիֆլիսի) մենչևիկյան ղեկավարության տակ: Ուրիշ բան ե, յեթե այս կամ այն տեղում տարվել ե ավելի բոլշևիկյան (ինչպես Բորչալում) քան մենչևիկյան աշխատանք:

Շատ դժվար ե, թերևս անհնարին, յետամնաց վայրերի կազմակերպությունների կամ խմբակների մասին ասել, թե նրանցից վորի մեջ այս ինչ ֆրակցիան մյուս ֆրակցիայից գերակշիռ ուժ եր ներկայացնում, վորովրեստ այն ժամանակ յետ ընկած զավառների մեր փոքրաքանակ մասսաների համար բոլշևիզմն ու մենչևիզմը «սուրբ յերբորդության» պես անըմբռնելի մի բան եր: Ի՞նչ եյին ներկայացնում իրենցից որինակ Ղաբսը,

Նոր-Բայազետը, Ղուբուգուղլին կամ այլ աշխարհի տեղերը մենշեկյան թե բոլշեկյան, թողնում ենք պարզելու այնպիսի «նշանավոր պատմաբանին», ինչպիսին է Մ. Յուլյանը:

Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության վերաբերմամբ կաշեի յե հաստատ ասել, վոր քանի վոր նա գտնվում էր Թիֆլիսի մենշեկյան ղեկավարության տակ և բացի դրանից այնտեղ քաղաքական ղեկավարող դեր խաղում էր վոչ թե քաղաքը, այլ յերկաթուղու կայարանը իր արհեստանոցներով, վորտեղ աշխատում էին գերազանցապես մենշեկյան հոսանքին հարած վրացի բանվորները, հետևապես այնտեղ մենշեկյան սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքն էր գերիշխում այն ժամանակ:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, վոր 1905—1906 թվականներին, մինչդեռ կուսակցության ինտելիգենտական վերին շերտերում ֆրակցիոնական պառակտիչ պայքար էր տեղի ունենում, կուսակցական բանվորական մասսաներում, պրոլետարիատի շարքերում ամենուրեք՝ կենտրոններում թե պերիֆերիաներում դասակարգային համերաշխության, միության, «երթորայի» լողունգն էր շեշտակի հնչվում: Նրանք պահանջում էին ֆրակցիաների փոխադարձ ինքնավոչնչացման պայքարի դադարումը, բողոքում էին պառակտման փորձերի դեմ:

1905 թվի վերջերը և 1906 թ. սկիզբները «գինադադար» հայտարարելով՝ ֆրակցիաները միասնական ֆրոնտ ստեղծեցին համերաշխ ուժերով պայքար մղելու գլուխ բարձրացնող քաղաքական ուսկցիայի վայրագությունների դեմ: Չնայած մի քանի անհատ ինտելիգենտ սոցիալ-դեմոկրատների բռնած ծայրահեղ «անհաշտ»

գիրքավորման, Անդրկովկասի ս. դ. կազմակերպություններից շատերին տիրել էր այդ ժամանակ «հաշտարար» տրամադրություն: Հենց այդ «հաշտվողականություն», միացյալ ուժերով գործելու անհրաժեշտության նշանաբանի տակ հրավիրվեց 1906 թ. (ապրիլ) Ստոկհոլմի կուսակցության 3-րդ (4-րդ ըստ բոլշեկյան) միացիչ համագումարը: Ուրիշ խնդիր է, յեթե Ստոկհոլմյան և նրա հաջորդ Լոնդոնյան համագումարները միանգամայն հակառակ արդյունքներ ունեցան:

Յերևանի կազմակերպության հարցի մասին, վորն առանձնապես զբաղեցնում է Մ. Յուլյանին, անհրաժեշտ է տալ դարձյալ մի քանի տեղեկություններ ի լրումն այն բոլորի, ինչ վոր արդեն գրել եմ իմ քննադատական հոդվածում «Խ. Հ»-ում: Այդ անհրաժեշտությունն էս առավել զգալի յե դառնում, քանի վոր Յերևանի որինակի միջոցով կարելի յե լույս ափել այդ ժամանակի մեր դավառական մյուս կազմակերպությունների վրա, նրանց քաղաքական հասունության աստիճանի, քաղաքական դրությունի վրա ընդհանրապես:

Մ. Յուլյանը համառաբար պնդում է, վոր Յերևանի կազմակերպությունն այդ ժամանակ (1906—1907 թ. թ.) բոլշեկյան էր: Ասք. Մալոյանն էլ ասում է նույնը՝ «Ստոկհոլմի համագումարին, գրում է նա, մասնակցեց նաև Յերևանի ս. դ. մատաղ կազմակերպությունը, վորն իր մեծամասնությամբ բոլշեկյան էր» *): Սա միանգամայն սխալ է, վորի մասին խոսք կլինի փոքր ինչ հետո:

*) Տես. «Ընկ. Ա. Մալոյանի հիշողությունների ժողովածու», Գեորգիա, Յերևան, 1930, յերես 33.

Սակայն Մ. Յուլյանը բերում է այսպիսի «Ջախջախիչ» մի փաստ: «Յերևանից յերկու անգամ— 1906 թ. և 1907 թ. Ստոկհոլմի և Լոնդոնի կուսակցական համագումարներին գնացել են բոլշևիկ ղեկավարները. առաջին դեպքում Ստ. Շահումյանը, յերկրորդ դեպքում՝ Սակալովսկին. հետևապես, յեզրակացնում է նա, Յերևանի կազմակերպությունն այդ ժամանակ «բոլշևիկյան» էր:

Բոլշևիկ ղեկավարների «ընտրությունը» յերկու դեպքումն էլ կատարվել է իմ որով, իմ գիտությամբ և իմ ցանկությամբ:

Ահա թե ինչպես և ինչ պայմաններում:

Յերևանի կազմակերպությունը, վորը 1906—1907 թվերին չունեի նույնիսկ 300 անդամ, մի թիվ, վոր պահանջվում էր ամեն մի ղեկավարող ուղարկելու համար համագումարին, մի խայտաբղետ կազմակերպություն էր: Նրանում կային դպրոցական աշակերտներ, արհեստանոցների քյարդահներ և աշակերտներ, Նոր-Բայազետցի բաղնիքի ծառայողներ (գլխավորապես քիսաչիներ), դարաստնի (ասիական կաշվի գործարան Ջանգլի ափին), Սարաջևի զավոդի մի քանի բանվորներ (գլխավորապես տաճկահայեր), «Զինդեբի» ծառայողներից 2—3 հոգի: Բացի սրանից, կային և նախկին հնչակյաններից նորաթուխ մի քանի սոցիալ-դեմոկրատներ, ինչպես Շուշանյան Արամ և նրա ընկերները, վորոնց ձեռքին էր գտնվում կազմակերպության ղեկավարությունը. նրանք էլին կազմում Յերևանի կոմիտեն: Նրանք ամենքն էլ հարած էլին բոլշևիկյան հոսանքին: Թերևս այդ և պատճառը, վոր պատանի դպրոցական աշակերտ Մուսկյանին թվացել

է այն ժամանակ «բոլշևիկյան» Յերևանի կազմակերպությունը:

Նույն ընկ. Մուսկյանը՝ ցույց է տալիս 1906 թվին (Ստոկհոլմի համագումարին ղեկեղատ ուղարկելու առթիվ. Գ. Ղ.) Յերևանի ս. դ. կազմակերպության անդամների թիվը մոտ հարյուրը.* ըսյց դա ճիշտ չէ. կազմակերպությունն ուներ հարյուրից ավելի անդամ. համեմայն դեպս նրա անդամների թիվը չէ հասել ամենին 300-ի: Մ. Յուլյանը 1906 թվի համար ցույց է տալիս մոտ 300 անգամ:

Ահա նրա գրքում բերած ցուցակը.

«Զանգի» (կաշեգործներից)	մոտ	15	անգամ.
Յեղիազարյանի բաղնիքի ծառայողներից »		25	»
Տնային ծառայողներից	»	15	»
Քյարդահներից	»	40	»
Աշակերտական խմբակներից	»	80	»
Թուրքական ղրջանից	»	5	»
Զինագործներից	»	20	»
Սարաջևի գործ. բանվորներից	»	—	»
Այլի փոքր ընկերներից և այլն	»	—	»

Ընդամենը » 300 »

Քանի վոր այստեղ Սարաջևի գործարանի և այլի փոքր ընկերների թիվը չէ ցույց տրված, աշխատավորության մյուս կատեգորիաներին պատկանող կազմակերպության անդամների թիվն անում է միայն 200: Սարաջևի գործարանի անդամների թիվն էր (1907 թ.) մոտ 15. յեթե ավելացնենք նաև ինտելիգենտ սոցիալ-դեմոկրատների (նախկին հնչակյաններ) և «Զինդեբի» ծառայողների թիվը միասին մոտ 20 հո-

*) Ibid, յերես 27.

գի, ապա մենք կատանանք մոտ 235 անգամ. համենայն դեպս անդամների մարքսիմալ թիվը այդ ժամանակ պետք է համարել վոչ ավելի քան 250:

Այդի փորող բանվորների թիվը կարելի չէ հաշվել հարյուրից ավելի. նրանցից և վոչ մեկին կարելի չէ ամենևին կուսակցության անդամ համարել. նրանք զավառներից չեկած անկազմակերպ և յետամնաց սեզոնային (գյուղացի) բանվորներ էին, վորոնց ինձ հաջողվեց մի քանի անգամ հավաքել գլխավորապես «Ղարիբանոց»-ում (հին գերեզմանատուն Յերևանում) նրանց տնտեսական պահանջները ձևակերպել-մշակելու համար: Դա այգետների դեմ տնտեսական հողի վրա պայքար մղելու ազդեցություն նշանակություն ունեն միայն, վորը ժամանակին, հարկավ, (ինչպես ամեն տեղ նման դեպքերում) կփոխվեր վորոշ փորձառությունից և հասունությունից հետո՝ քաղաքական պայքարի: Համենայն դեպս նրանց 1907 թ. կազմակերպության վորպես բաղկացուցիչ մաս համարել՝ կարելի չէ ամենևին:

Այսպես, ուրեմն, 1906—1907 թ. թ. Յերևանի կազմակերպությունը խայտաբղետ մի խմբակցություն էր. նրա անդամների մեծ մասը, ինչպես արդեն գրել եմ, «քաղաքականապես դեռևս անգրագետ և անգիտակից էին, վոչ սոցիալ-դեմոկրատ, այլ ավելի շուտ համակրողներ»:

Ազգայնական հայ «հեղափոխական» կուսակցություններն այնպիսի խոր հետքեր էին թողել, այնպիսի թանձր դրոշմ էին դրել Յերևանի և այլ գաղառների աշխատավորական, դեմոկրատական խավերի վրա, վոր ազատազրել նրանց կարճ ժամանակամիջո-

ցում ազգայնական ավանադուրիստական կոշտաբեղ, անհնարին էր:

Սոցիալդեմոկրատ հայ ընկերների, ինչպես և Ստ. Շահումյանի ցանկությունն է յեղել, վոր Յերևանը և թե մյուս վայրերը, վորոնց կազմակերպությունները չեյին ներկայացնում համագումարներին դեղեզատ ուղարկելու համար անդամների պահանջվելիք որինական թիվը (300 կամ ավելի), հնարավորություն ունենան իրենց ներկայացուցիչներին համագումար ուղարկել: Մասնակից դարձնելով կուսակցական կյանքին՝ մեր նպատակն էր նրանց սոցիալիստական-բանվորական շարժման մեջ առնել: Այդ միջոցը քաղաքական-դաստիարակչական նշանակություն ունեն, վորի կիրառումը համարում էինք այն ժամանակ անհրաժեշտ:

1906 թվի մարտի վերջերը Յերևանցիք Ստոկհոլմի համագումարի համար ի նկատի ունեյին տողերիս գրողին և Ստ. Շահումյանին: Յես հրաժարվեցի գնալ այն պատճառով, վոր կուսակցական պարտադիր աշխատանքներով սաստիկ ծանրաբեռնված էյի և «կայծ» թերթը, վորի պատասխանատու խմբագիրներ շրջանային կոմիտեից նշանակված էյինք յես ու Ստեփանը, ապրիլի մեկից պետք է լույս տեսներ և ինձ անհնարին էր այդ բոլոր գործերը յերեսի վրա թողնել:

Չնայելով, վոր իմ և Ստեփանի մեջ գոյություն ունեյին տակտիկական բնույթ ունեցող մի քանի տարաձայնություններ, այնուամենայնիվ մեր մեջ խորություն ամենևին չէ յեղել: Ել չեմ խոսում այն մասին, վոր այդ ժամանակ 2 ֆրակցիաները ձուլվել էյին և աշխատում էյին ս. դ. մի կազմակերպության

մեջ: Յեւ շատ ավելի մոտ եմ յեղել այն ժամանակ Ստեփանին քան ժորդանյաներին կամ Զիրաձե-
ներին:

Թիֆլիս եյին յեկել այդ ժամանակ Յերեանի կոմի-
տեյի 2—3 անդամները. մեր մեջ համաձայնություն
կայացնելով. առաջարկվեց Ստեփանին գնալ Ստոկ
հոլմ. նա ուրախությամբ ընդունեց այդ առաջարկը—
Շուտով Յերեանի կոմիտեյից կնիքով վավերացրած
մանդատ ստացվեց, վորից հետո Ստեփանը անմիջա-
պես ուղևորվեց Ստոկհոլմ: Յերեանում վոչ ընտրու-
թյուն ե յեղել և վոչ ել թե կազմակերպության կամքն
են հարցրել, այլ կոմիտեն եր այդ բանը ինքնազուլիս
կատարել:

Ահա այս ե իսկական յեղելությունը:

Վոր Ստոկհոլմի համագումարում Թիֆլիսի ղեկա-
վար մենչևիկ ղեկեգատները կարող եյին հիմք ունե-
նալ վեճ հարուցելու Յերեանի ղեկեգատի վերաբեր-
մամբ, այդ բանում կասկած չեր կարող լինել^{*)} Հան-
գուցյալ Մաավյանին վոչ վոք չի կարող մեղադրել
թե «մենչևիկ» ե յեղել, սակայն նա ես նույն ցուց-
մունքն ե տալիս, ինչ վոր համագումարում կովկասցի
մենչևիկները: Նա գրում ե. «Յերեանի ս. գ. կազմա-
կերպությունը մատաղ, անփորձ ինտելիգենտական մի
կազմակերպություն եր (հնչակյան ծագում ունեցող մի

^{*)} Մենչևիկ ղեկեգատներն ասում եյին, վոր «Յերեանի կազ-
մակերպությունը հաղիվ 2 ամիս ե միայն ինչ գոյություն ունի
և իր գործունեությունը վոչ մի բանով չե արտահայտել, բացի
այդ նա «Հնչակ» նացիոնալիստական կուսակցությունից անջատ-
ված մի մասն ե իրենից ներկայացնում և իր սոցիալ—դեմոկրա-
տական լինելը (социалдемократичность) գեո ես չե ցույց
տվել»: (Տես. Протоколы Стокг. съезда), եջ 152:

քանի ինտելիգենտներ 1905 թվի աշնանը և ձմեռը
ղեկավար դեր եյին կատարում^{*)}: Իսկ Լոնդոնի հա-
մագումարում Ստեփանի նկատողությունը մեզ վրա
շատ անախորժ տպավորություն ե թողնում: Թիֆլիսի
կենտրոնը 1907 թվին «վոչ մի հատուկ ագենտ չե-
ուղարկել Յերեան ընտրությունները խանգարելու հա-
մար»: Համագումարի նիստերին ֆրակցիոնական կրքից
զրդված ի՛նչ խոսքեր ասես չեյին շարտում միմեանց
յերեսին իրար դեմ կանգնած անհաշտ պայքարի տեն-
չով բռնված ֆրակցիաների ներկայացուցիչները:
Այդ բանի ապացույցներն ընթերցողը կարող ե
գտնել մեր կուսակցության համագումարների, առավե-
լապես Ստոկհոլմի և Լոնդոնի համագումարների ար-
ձանագրությունների մեջ:

Մ. Յոլչյանը սեահոգի զրպարտիչի անունն ե ուզում
վաստակել ասելով, թե «Ժորդանիայի այդ հատուկ
ագենտն յեղել ե թերեւ ինքը Ղարաջյանը» (վորպես
թե «բուլչևիկ ղեկեգատի ընտրությունը խանգարելու
Լոնդոնի համագումարի համար». Գ. Ղ.):

Ժորդանիայի հետ ծանոթությունից (1898 թ.) հե-
տո, յերբեք լավ հարաբերությունների մեջ չեմ գտնվել
ներա հետ:

«Հատուկ ագենտ» լինելու ընդունակ են կամա-
զուրկ և ինքնուրույնությունից զուրկ վարձկան մար-
դիկ: Իմ ինքնուրույնությունը, իմ գաղափարական
անկախությունը վոչ մի առիթով և վոչ մի գնով վոչ
վոք ե վոչ մի բանի հետ չեմ փոխել: Նույնիսկ Գ. Վ.
Պլեխանովի հետ, վորին տասնյակ տարիների ընթաց-

^{*)} Տես նույն «Ա. Մաավյանի հեղողությունների ժողովա-
ծու», յերես 30:

քում ուսանողութեանս ժամանակից մինչև վերջը շատ մոտ, մտերմական հարաբերութեաններն մեջ եմ յեղել, վերջին ժամանակ համաշխարհային պատերազմի շրջանում պատերազմի հարցերի առթիվ անհամաձայնութեան ունեցաւ, ո՛ւր մնաց ժողովանիային և նրա նմաններին, վորոնց քաղաքական գործունեութեանը յետ միշտ համարել եմ ուղղորդունիստական և վոչ ինտերնացիոնալիստական: Այնպէս վոր Մ. Յոլչյանը կարող է «հատուկ ագենտներ» վորոնք վոչ իմ գործունեութեան, այլ այն տիպիք անհատների գործունեութեան միջավայրում, վորոնք շարունակ վաճառում են իրենց գրիչը, իրենց խիղճն ու համոզմունքը:

Տեսնենք այժմ թե «բոլշևիկ» Սակալովսկին ինչպէս է Յերեանից դելեգատ ընտրվել 1907 թվին Լոնդոնի համագումարի համար:

Թիֆլիսում մոտ մի տարի բանտ նստելուց հետո՝ 1907 թ. սկզբին հիվանդութեան պատճառով նոր ելին ինձ ազատել բանտից դրամական զրաւակաւում: Գնացի Յերեան ընտանիքիս տեւութեան:

Այս անգամ ել, չնայած այն բանին, վոր Յերեանի կազմակերպութեանը չուներ անդամների պահանջած որինական թիվը, հարկավոր եր Յերեանից դելեգատ ուղարկել Լոնդոնի համագումար: Միակ թեկնածուն Յերեանից կարող եր լինել միայն տողերս գրողը՝ Թե հիվանդութեանս և թե այն հանգամանքի պատճառով, վոր մի շարք ընկերների հետ իմ գործը պետք է քննվիր դատաստանական պալատում*) և յետ վոստի-

*) Այս անգամ ինձ մեղադրում էին ս. դ. «հանցավոր րնկեբութեան» («преступное сообщество») պատկանալու և Հաւաքարի հայտնի անլեզալ տպարանի հետ կապ ունենալու մեջ:

կանութեան հսկողութեան տակ ելի գտնվում, ինձ անհնարին եր տեղիցս շարժվել, Կովկասի սահմաններից հեռանալ: Մնում եր միայն մի յեղք-առաջարկել Գ. Սակալովսկուն գնալ Լոնդոն: Նա այդ ընդունեց վորոշ տատանումով: Կուսակցութեան անդամներից մի փոքրիկ ժողով հրավիրեցի (մոտ 20—25 հոգի), վորոնց մեծ մասը խեղճ ու կրակ մարդիկ էին: Վորոշում կայացաւ տալ մանդատ Սակալովսկուն այն պայմանով, վոր նա համագումարում ֆրակցիաների նկատմամբ «հաշտարար» դիրք ընդունի: Նա համաձայնեց այդ բանին: Սակայն կազմակերպութեան կասսան աղքատ եր. հարկավոր եր ճանապարհածախսի համար մի հատուկ գումար: Բացի այն, վոր կազմակերպութեան ոգտին ինձ հաջողվել եր այդ ժամանակները կազմակերպել թատերական մի ներկայացում, վորին մասնակցեց, իմիջի այլոց, շնորհալի դերասան Շախհաթունին, կարիքը ստիպեց ներկայանալ ինձ Շուստովի զավոդի կառավարիչ իմ հին ծանոթ Մկրտիչ Մուսինյանին և նրա միջոցով առաջարկել զավոդիկ Շուստովին տալ կազմակերպութեանը փոխարինարար 100—150ռ.: Շուստովը, վորն այլ դեպքերումն ել աջակցել եր կազմակերպութեանը նյութապես, այս անգամ ել չմերժեց, տվեց ուրախութեամբ 100 ռ.: Ահա այդ գումարով «բոլշևիկ» Սակալովսկին Յերեանի կազմակերպութեան կողմից գնաց «հաշտարար միասիրտով» Լոնդոնի համագումար: Վերադարձին Ստ. Շահումյանը, Միխա Յիսակյան և ուրիշները կշտամբում էին և հայնոյում Սակալովսկուն «ճահիճ» անվանելով նրան, վորովհետև համագումարում նա հետամուտ եր յեղի «հաշտարար» քաղաքականութեան. բայց նա այդ բանում մեղավոր չեր.

Յերևանից նա ստացել էր այդպիսի հրահանգ, վորին
և հավատարիմ էր մնացել:

Ահա թե ինչպիսի «բոլշևիկյան» կազմակերպու-
թյուն է յեղել այդ ժամանակ Յերևանում և ինչպիսի
«բոլշևիկ» դեղեզատ և ուղարկվել Լոնդոնի համագու-
մար: Ամենամիջոցական կերպով հայտնում եմ, վոր վոչ
մի «հասուկ ագեն» չի յեղել այդպիսի «բոլշևիկ» ըն-
տրյունը խանգարելու համար: Իմ առաջարկով և
աջակցությամբ և ընտրվել և ուղարկվել Լոնդոնի հա-
մագումար դեղեզատ՝ «բոլշևիկ» Գ. Ն. Սակալովսկին: Մ.
Յուլյանը, վորը Յերևանի կազմակերպության վերա-
բերյալ գրեթե իր բոլոր տեղեկությունները բացառա-
պես քաղել և Սակալովսկուց, կարող և դարձյալ գի-
մել նրան ստուգելու՝ ճիշտ և արդյոք այն բոլորը,
ինչ վոր յես գրեցի այստեղ Յերևանի մասին:

Այսպես, ուրեմն, Յերևանի կազմակերպությունը բոլ-
շևիկյան չէր, այլ անորոշ, թեև նրա կոմիտեյի ան-
դամները «հնչակյան ծագում ունեցող մի քանի ին-
տելիգենտներ» էին (վկայություն Ա. Մուսվյանի),
վորոնք հարած էին «բոլշևիկյան» հոսանքին: Յե-
րևանի կազմակերպությունը գտնվում էր Թիֆլիսի
մենշևիկյան կենտրոնի ղեկավարության տակ, ինչպես
արդեն գրել եմ: Նա հաստատված էր Թիֆլիսից
1905 թվին և ուներ կենտրոնից պատվիրած իր
կնիքը:

Թիֆլիսի Առևտրական բանկի Յերևանի բաժան-
մունքի ծառայողների 1906 թ. ոգոստոս-սեպտեմբերյան
գործադուլը տեղի յե ունենում վոչ «բոլշևիկյան կազ-
մակերպության», այլ Թիֆլիսի մենշևիկյան կոմիտեյի
ղեկավարությամբ: Դա յեւ շատ ապացույցներից մեկն

է, թե Յերևանը ինչպիսի «բոլշևիկյան» կազմակեր-
պություն և ունեցել այն ժամանակ: Այդ ապացույցը
տալիս և հենց Մ. Յուլյանի գիրքը:

Չարաչար սխալվում և Մ. Յուլյանը, յերբ նա ասում
է, վոր «կուսակցության 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ համագու-
մարների շրջանում չէր կարելի գտնել վոչ միայն ամ-
բողջ կազմակերպություն, այլ և անհատ սոցիալեմո-
կրատ, վոր չիմանար յերկու ֆրակցիաների տարա-
ձայնության իմաստը»: Վոչ թե միայն հետամնաց Յե-
րևանի և այլ գաղառների դեռևս որինամիտ չկազմա-
կերպված մասսաները չգիտեյին, չէին ըմբռնում ֆրակ-
ցիաների տարաձայնությունների ելությունը, այլ և
նույնիսկ արդյունագործական կենտրոնների կազմա-
կերպությունների «գիտակից» ճանաչված անդամներից
շատերը պարզ ու վորոշ չէին կարողանում հասկանալ
այն ժամանակ թե ինչու են կայանում ֆրակցիա-
ներին բաժանող հիմնական տարաձայնությունները:
Կարգացեք Աս. Կախոյանի վերջերս հրատարակված
ամբողջ գիրքը*) և տեսեք թե նա դեռ այսօր-ֆրակ-
ցիաների գոյությունից 27—28 տարի անց—ինչպես և
հասկանում և հասկացել նրանց տարաձայնություն-
ների «իմաստը» և ինչպիսի բացատրություններ և
տալիս նրանց մասին: Մինչդեռ Կախոյանը ցավ ի սիրտ

*) Ասում ենք ամբողջ, վորովհետև նա ամբողջապես վարկա-
քելիչ և այն կուսակցության և ֆրակցիային, վորին նա անդամ
է յեղել: Դա ինքն այդ բանը, իհարկե, չի հասկանում. քնդհակա-
ռակը շատ բաներ հիշատակում է մեծ ինքնաբավականությամբ և
պարծենկոտությամբ... Միայն զարմանալ պետք է թե ինչպե՞ս
կարող էր մի որեւոր մի այդպիսի խառնառակ գիրք լույս
տեսնել:

«գլխավոր հայ բուլղերի բանվոր և ճանաչված յեղել», վորը նույնիսկ Լոնդոնի համագումարին (1907 թ.) մասնակցել և վճռական ձայնով վորպես դելեգատ Բորչալվից, իսկ Մ. Յուլյանն էլ իր հերթին հարկ և համարել զարգարել իր գիրքը բաղմազան պատկերների հետ նաև նրա պատկերով, թերևս իր «կուսակցական» սրբազան պարտքը կատարած լինելու ցանկությունը:

Մինչև անգամ ինտելիգենտական վերին շերտերում միայն այդ տարածաշրջանները վորոշակի կերպարանք են ընդունում տարիների ընթացքում և վոչ թե միանգամից:

Ահա այս և յեղել իրականությունը, պատմական իրողությունը, վորին միանգամայն անձանոթ և Մ. Յուլյանը:

Բորչալվի ս. դ. կազմակերպության վերաբերյալ Մ. Յուլյանի տողերը առաջին բառից մինչև վերջինը պարունակում են ամոքայի գրգռություն: Յեթե յեա «Խ.Հ.» թերթում զետեղված քննադատական հոդվածում լուծվում է անցել Բորչալվի կազմակերպությունը, դրա պատճառն այն և յեղել, վոր յես այն ժամանակ ճիշտավորապես ծանոթ չեմ յեղել հայ ս. դ. ընկերների այնտեղ վարած գործունեության հետ: Թեև յես 1905 թ. առաջին հեղափոխության շրջանում Թիֆլիսի և շրջանային կոմիտեների անդամ եմ յեղել, բայց յերբեք առիթ չե յեղել ինձ լսելու վորևե խոսք Բորչալվի մասին. Գուցե իմ բացակայության կամ 1906 թ. բանտում նստած ժամանակ հարց և հարուցված յեղել նրա մասին, յես այդ չգիտեմ: Ինձ բալետովին հայտնի չե թե ինչ «խայտառակ պայքար» էր, վոր յերկար ժամանակ վարում էր Թիֆլիսի մեն-

շիկյան կոմիտեն իրեն Գ. Ղարաջյանի, Ա. Յերզնկյանի և այլոց անմիջական (ընդգծումը Մ. Յուլյանինն է. Գ. Ղ.) մասնակցությամբ Լոռու կազմակերպությունը «փրկելու» Ս. Շահումյանի, Սպանդարյանի, Դյադուշկայի և Կախոյանի «փաստակար» ազդեցությունից»: Մ. Յուլյանը հաշիվ տալիս և արդյոք իրեն թե ինչպիսի դեմքով և կովում հակառակորդի հետ: Յես գտնում եմ անհրաժեշտ, վոր ընկ. Ար. Յերզնկյանը վորպես լուեցի, թերևս ավելի իրագեկ՝ Լոռվա անցուղարձին, հրապարակով պարզ եր այն «խայտառակ պայքարը, վորին ինքն էլ Գ. Ղարաջյանի և այլոց հետ անմիջական մասնակցություն և ունեցել», թե ով և յեղել «կուսակցության վորոշման հիման վրա զնդակահարված հաղթանքի «լրտես, պրովոկատոր» և այլն Գրիգոր Յերզնկյանի յեղբայր նույնպիսի ցած հոգու տեր «մարդասպան» Քոթոլին յերես տվող նրա ազգականներից մեկը, վորը մենշիկներին շարքում աչքի ընկնող դեր էր կատարում»^{*)}:

Վոչ, շատ աղնիվ բարեկամ, Շահումյանի, Դյադուշկայի և այլ այդպիսի ընկերների գործունեությունը Բորչալվում կամ ուրիշ տեղում յես փաստակար չեմ համարել: Այն ժամանակ, յերբ թերևս դուք դեռևս աշխարհ չեյիք յեկած, Դյադուշկյան, վորին առանց վորևե ինքնագովության արձանագրում եմ միայն փաստը, հնչակյան աղջամուղջից աղատագրել եմ և նա դրանից հետո 1898 թվից սկսել և Թիֆլիսում իմ կազմակերպած բանվորական խմբերին և ժո-

* Տես 2-րդ հրատ. առաջաբան, յերես XIV

** Տես Աս. Կախոյանի «Լոռվա հեղափոխական անցյալից» հոդվածը, «Նորք», գիրք № 2, 1923, յերես 272, 273

դոմներին մասնակցել մի քանի տարի շարունակ, պահպանել և մինչև իր մահը (1918 թ.) ամենամտերիմ հարաբերություններ տողերիս գրողի² հետ: Նույնը կարելի չի ասել և հանդուցյալ Ստ. Շահումյանի՝ մասին: Ել ինչպես կարող եյի նրանց «ֆուսսակար» ազդեցութեան դեմ պայքարել մանավանդ հայ իրակա-նութեան այն ժամանակվա պայմաններում, յիւր ըն-դելիզմի և մենշելիզմի մասին հայ մասսաները վոչ մի հասկացողութիւն չունեյին և հարկավոր եր նրանց մեջ պատկաստել մարքսիստական, սոցիալ-դեմոկրա-տական—հեղափոխական գաղափարներ, պայքար մղել ցարական բռնակալութեան դեմ և հայ նա-ցիոնալիստական զուսի—հեղափոխական կազմակեր-պութիւնների դեմ, վորոնք նրանցից դարձել եյին քաղաքանապետ ինքնուր, ապոլիտիկ խղճալի մի զանգված: Վոր Մ. Յուլչյանը չի կարող առանց զրպարտու-թիւնների ապրել, ինչպես ձուկը առանց ջրի, յիս կրեւրեմ դարձալ մի փաստ:

«Закннига»-ի հրատարակութեամբ վերջերս լույս տեսաւ ռուսերեն Մ. Յուլչյանի «Августовская стачка рабочих г.л. мастерских и депо зак. жел. дор.» վերնագրով գրքուկը: 1900 թ. ոգոստոսյան հայտնի գործադուլի նկարագիրն և տալիս այդ գրքուկը: 1898 թվից մինչև 1902 թ. փետրվ. 15-ը, յերբ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի ս. դ. կոմիտեյի տապալումը³, տո-ղերիս գրողն յեղել և Թիֆլիսի կոմիտեյի անփոփոխ անդամ: Այդ շրջանում Թիֆլիսի կոմիտեն մինչև

*Թիֆլիսի կոմիտեյի ձերբակալման հետ միաժամանակ կա-լանավորման յենթարկվեցին ս. դ. կազմակերպութիւնից յետ մի քանի տասնյակ հոգի:

«կովկասյան Միութեան» կոմիտեյի հիմնումը 1903 թ. սկզբին, Անդրկովկասի քաղաքական ղեկավար կենտ-րոնի դեր և խաղացել 1900 թվի յերկաթուղու Թիֆ-լիսի գլխավոր արհեստանոցների և գեպոյի հիշյալ նշանավոր գործադուլը Թիֆլիսի կոմիտեյի ղեկավա-րութեամբ տեղի ունեցաւ ոգոստոս ամսին: Հիշյալ թվի հուլիս-օգոստոս ամիսներին յիս հիվանդութեան պատ-ճառով բացակա եյի Թիֆլիսից, բժշկվում եյի Աբաս-թումանում: Վերադարձա Թիֆլիս սեպտեմբերին, յերբ գործադուլն արդեն վերջացել եր՝ բանվորների խիստ պարտութեամբ. կառավարութիւնը դեռ ելի շարունա-կում եր իր անողոք ռեպրեսիաները: Այսպես ուրեմն տողերիս գրողը վորպես կոմիտեյի անդամ՝ ամենա-պեռ վոչ մի մասնակցութիւն չե ունեցել այդ գործա-դուլի կազմակերպման և ղեկավարութեան:

Բայց ահա թե ինչ ենք կարդում Մ. Յուլչյանի հի-շյալ գրքուկի 46 յերեսում.

«Բնորոշ և նկատելի վոր գործադուլի զարգացման պրոցեսում վերջինիս (գործադուլի Գ. Ղ.) յերիտասարդ ադիտատոր-կազմակերպիչների և կոմիտեի մի մասի միջև տեղի ունեցաւ առաջին ընդհարումը.— ինտելի-գենտներ-կոմիտեիչիկները (Մ. Զիբլաձե, Ս. Զուղելի, Գ. Ղարաջյան և ուրիշներ) համամիտ չեյին յերիտա-սարդ պրոպագանդիստների «հափշտակման» (не раз-дсляли «увлечения»), վորոնք իրենց պահանջները հիմնում եյին գործադուլավորների տրամադրութեան վրա»։ Իսկ ծանոթութեան մեջ հեղինակը հարկ և հա-մարել ծանուցանելու, վոր «այդ տարածայնութիւն-ների հետեանքով մի քանի յերիտասարդ ադիտատոր-ներ թողեցին Թիֆլիսը և անցան Բաթում և այլ ու-

յոնները (Լադո Կեցխովելի, Զուդաշվիլի-Ստալին և այլն)»:

Մարդ միանգամայն ապշում և կարդալով այդպիսի շինծու, հնարովի պատմություններ: Ի՞նչպես և պատահել, վոր իմ Թիֆլիսից բացակայելու ժամանակ յես մյուս «Ինտելիգենտ-կոմիտեաշիկներին» հետ մասնակցություն ևմ ունեցել գործադուլի կազմակերպման և ղեկավարություն և վոր տեղի յե ունեցել ուրիշների հետ նաև «Իմ և յերիտասարդ-կազմակերպիչների միջև առաջին ընդհարումը»:

Թող ինքը Մ. Յուլջյանը հրապարակով պարզե այդ հանելուկը:

Անցնենք առաջ:

Լադո Կեցխովելին դեռ ոգոստոսյան գործադուլից առաջ Թիֆլիսի կոմիտեյի հանձնարարությունը գնաց Բագու աշխատելու և ոգոստոսին գործադուլի ժամանակ Թիֆլիսում ամենևին չի յեղել: Իսկ Սոսո Զուդաշվիլին (Ստալին) գործադուլից անմիջապես հետո վոչ մի տեղ չի գնացել: Նա անցավ Բաթում միայն գործադուլից 14—15 ամիս հետո, 1901 թվի վերջում:

Նույն գրքույկի մեջ գետեղված են կոմիտեյի ղեկավարների 18-ի և 23-ի (1900 թ.) թուղթիկները, վորոնք գրված են «Ինտելիգենտ-կոմիտեաշիկներին» («Ուպորտյունիստ» Ղարաշյանի, Կուռնատովսկու, Սկար-նյակովի) ձեռքով: Իհարկե Մ. Յուլջյանը վոչ մի խոսք չե ասում, թե վորքան և այդ թուղթիկներին բովանդակությունը համապատասխանում «Ինտելիգենտ-կոմիտեաշիկներին» ոպորտյունիզմին»:

Ահա այսպես են գրում պատմությունը*):

Յեթե նկատի առնենք և այն հանգամանքը, վոր Լադո Կեցխովելին սպանվեց Մետեխի բանտում 1903 թվի ամսուր, ոգոստոսի 17-ին, յերբ ս. դ. կուսակցություն մեջ դեռևս գոյություն հունելին բուլղարիկյան և մենշևիկյան ֆրակցիաները և «պատմաբան» Մ. Յուլջյանը այնուամենայնիվ, իր կուսակցական քաղաքական պարտքն և համարել իր գրքույկը նվիրելու «Անդրկովկասի բուլեիզմի առաջին կազմակերպողներից և ղեկավարներից մեկի — Լադո Կեցխովելու պայծառ հիշատակին», ապա ամեն ինչ հասկանալի յե դառնում:

Այսպես ուրեմն ընթերցողը պարզ տեսնում է, վոր մեր յերկրի կուսակցական-քաղաքական շարժումներին պատմությունն սկսել են գրել մարդիկ, ալիլի շուտ անգրագետ մանուկներ, վորոնք չգիտեն, թե յերբ են գոյություն ունեցել և մեռել նրանք, վորոնց «պայծառ հիշատակին» նվիրում են իրենց յերեկի պատմությունները և կամ ալիլի ուղիղ կլինի ասել — չգիտեն անգամ մեր կուսակցության ֆրակցիաների ծագման տարեթիվը... **)

*) Ընթերցողը կարող է գտնել Թիֆլիսի «Բանվորի Ձայն»-ի 1920 թ. համարներում գետեղված իմ մեմուարային հոդվածների մեջ նաև այն պայքարի նկարագրերը, վոր Թիֆլիսի կոմիտեն մղում էր 1900 թվի աշնանը Զիլսահանների դեմ:

**) Պետք է ասել, վոր պատմական կուրիոզներ քիչ չեն պատահում նաև մեր թերթերում: «Սոցիալիստական մամուլին» նվիրված իմ մի հոդվածում («Պ. Հ.Պ. 128» 1922) յես հիշել եյի, իմիջի ալլոց, առաջին վրացերեն ս. դ. «Բրգաշու» անդալթի թերթի հիմնադիր Լադո Կեցխովելու անունը. դրան կից թերթի խմբագրությունը, մեկ Յուլջյան, հարկ էր համարել փակագծի մեջ ալիլայնելու «բուլղարիկ» բառը:

Անցնենք այժմ գրքույկում դետեղված պատկերների հարցին:

Յես այժմ էլ շարունակում եմ պնդել, վոր Շանթը (Մարտիրոս Միրաքյան) 1907 թվին կուսակցությունից արձակվեց Թիֆլիսի ս. գ. կոմիտեյի վորոշման հիման վրա: Նա, վորին յես ճանաչել եմ Մետեխի բանտում դեռ 1902 թվից, շատ լավ յերիտասարդ եր, «կրակոտ» հաղափոխական. Բայց ինչ կարող ես անել, վոր 1905—1907 թ. թ. մեր մի քանի ուրիշ ընկերների պես այնքան տարվեց տերրորով և եքսերով, վոր վերջը յերևանցի Արամ Շուշանյանի և ընկ. հետ միասին նրա այդ «քաղաքական» գործունեյությունը հանգեց «շանտաժիստական» գործունեյության: Նրանք բանկերից ստանում եյին կեղծ չեկերով (Արմալիր, Ռոստով) ահագին գումարներ և վատնում անձնական անվայել, շուռլ քեֆերի վրա: Յերբ յես առիթ ունեցա մի որ պատահելու Շուշանյանին և Շանթին միասին, խիստ կշտամբանք հայտնեցի նրանց շանտաժիստական գործերի համար:

Նրանք ինձ պատասխանեցին.

«Մեր կատարած եքսերին ընկ. Ստ. Շահումյանը հաշմանություն և տվել»:

«Անկարելի բան ե, ասում եմ, վոր ընկ. Շահումյանը հաշմանություն տար այնպիսի եքսերին, վորոնք շանտաժիստական բնույթ են կրում»:

Յեվ իրոք, յերբ Ստեփանը վերադարձավ Լոնդոնի համագումարից, յես նրան հայտնեցի այդ մասին: Նա, սաստիկ վրդովվեց. «դրանք լրբեր, սրիկաներ են, վորոնց պետք և վռնդել կուսակցության շարքերից»: Դրանից հետո շատ չանցավ Շուշանյանը, Շանթը tutti quan-

ti վտարվեցին կուսակցության շարքերից: Մ. Յուլյանի առաջ բերած ընկ. ընկ. Քաթանյանի և Բորյանի վկայությունը թե նա «խիզախ մաքուր հեղափոխական եր» կապ չունի հարցի հետ. մենք ամենքս կարծում եյինք, թե նա լավ, անձնվեր հեղափոխական ե, բայց վերջը ուրիշ բան դուրս յեկավ: Հարցերը յերևանցի հին ընկերներին շանտաժի մասին, նրանք կհաստատեն այդ բանը: Չեք հավատում, ահա դարձյալ մի վկայություն. «Շանթը 1907—1908 տարիներին ընկավ խորթ ազդեցությունների տակ. մասնակցեց մի մասնավոր եքսպորտիացիայի (այսինքն՝ շանտաժ. Գ. Դ.) և մեռավ Խարկովի բանտում» *): Այս «բաց բերան զրպարտությունն» անում և վոչ «չարամիտ», «եննգամիտ մենշեիկ» ԴարաՉյանը, այլ բոլշեիկ Ասք. Մոսվյանը: Պարզ ե, թե ով ե «բաց բերան» զրպարտությունների սիրահարը: Հարկավոր եր հաստատապես ստուգել և վոչ թե թեթևադիմությամբ դուրս գալ և հերքել մի բան, վոր անհերքելի իրողություն ե: Իսկ ինչ վերաբերում ե այն բանին «թե Շանթը դատվեց Հավարարի հռչակավոր տպարանի գործով», յես այդ բանը չգիտեմ: Հավարարի տպարանի գործն սկսվեց 1906 թվից, շատ կտրելի յե, վոր նա վորեւե կապ ունեցել ե (մինչև շանտաժը) հիշյալ տպարանի հետ կամ նրա վերաբերյալ վորեւե փաստաթուղթ են գտել այնտեղ. գործը Թիֆլիսի դատաստանական պալատում քննվեց 1907 թվի վերջերը, յերբ յես անիւզալ՝ անցել եյի Ռուսաստանի քաղաքները: Քաղաքական գործը և շանտաժը միմիանց չեյին կարող խան-

*) «Ընկ. Մոսվյանի հիշողությունների ժողովածու», յես 33, 34:

գարել, կարող եյին յերկու բորժը միացնել մեկին դատել:

Յես միայն այս կարող եմ ասել, վոր գտնվելով նույն տպարանի գործով մեղադրյալների թվում՝ բանտում մեզ ամեն մեկիս բաժանած «մեղադրական ակտում» մեղադրյալների անունների շարքում յես չեմ կարողանում հիշել նաև Մարտիրոս Միրաքյանի (Շանթի) անունը:

Բայց ավելի հետաքրքրական է իմանալ թե վճռոնք են յեղել այն «համապատասխան կազմակերպությունները, վորոնց գիտությունը Շանթը (գուցե և Արամ Շուշանյանը և ընկ., Գ. Դ.), ինչպես գրում է Մ. Յուլյանը, մասնակցել է մի քանի եքսպրոպրիացիաների և տերրորիստական ակտերի»:

Յես առանձնապես շնորհակալ եմ Մ. Յուլյանից, վոր ինձ հիշեցրեց «Հոսանքում» (№ 33, 1907 թ.) զետեղված իմ մի հոդվածը «եքսպրոպրիացիաների մասին»: Մոտ 28 տարի առաջ գրած այդ հոդվածի տակ յես մինչև անգամ այսոր կարող եյի յերկու ձեռքով ստորագրել: Թող ընթերցողը նեղություն քաշե կարդալու և յեթե ինքն անարխիստ-տերրորիստ չե՝ գտնե այնտեղ մի բան, վորը հակառակ լինի մարքսիստական—բանվորական կուսակցության տակտիկային: Ս. Գ. բանվորական կուսակցության համագումարները միշտ բացասաբար են վերաբերվել եքսպրոպրիացիաներին և անհատական տերրորիստական ակտերին: Առավելապես Ստոկհոլմի և Լոնդոնի համագումարների ռեզոլյուցիաները այդ մասին վոչ մի կասկած չեն թողնում: Նույն իսկ 1920 թվին Վ. Ի. Լենինը հարկ է համարել այդ հարցը վերհիշելու: Խոսելով իր «Детская болезнь «ле-

виэны» աշխատության մեջ, ի միջի այլոց, ետերական կուսակցության մասին, նա գրում է. «այդ կուսակցությունն իր առանձին «հեղափոխականությունը» կամ «ձախությունը» նկատելի անհատական տերրոր, մահափորձեր կատարելու մեջ, վորը մենք մարքսիստներս վճռականապես ժխտել ենք» *): Սակայն Մ. Յուլյանին ինչ փուլի, թե ինչ են հրահանգել մեր կուսակցության համագումարները, ինչ են գրել կամ ասել բանվոր դասակարգի լիդերներ-Լենինը և ուրիշները. նա «հիմադր և ձախություն», իսկ այդ որդանական հիվանդության դեմ վոչինչ կարելի չի անել:

Հիմա լսեցեք, թե ինչ է գրում և նույնը մի քանի անգամ կրկնում Մ. Յուլյանը: Վորպես թե իմ կողմից հավակնություն է յեղել կամ անբավականություն նրկատվել այն բանի համար, վոր նրա գրքում հիշված չի յեղել «հայ արժանապոր ընկերների—մենչեիկների» կատարած գործը, նրանք անտես են արված յեղել և յես նկատել եմ հեղինակի կողմից «հայ բուրժուազիայի դերի նսեմացման» տենդենց. ահա այս բոլորը շոշափել է «իմ անձնական և ազգային արժանապատվությունը» (ընդգծումն հեղինակին է. Գ. Դ.), ինձ սաստիկ վիրավորանք է հասցրել, խախտել է իմ հանգիստը, վրդովեցրել և այլն: Տեսնում եք ինչ բաներ են հոսում մեր «unicum պատմաբանի» գրչի տակից: Տարրերնակ է, սակայն, վոր ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանն ևս արձագանքելով իր պրոտեստին՝ գրում է այդ իմ անձնական «արժանապատվության հասցրած վիրավորանքի» առիթով բառացի հետևյալը. «ամփոփելով վորոք *свѣтлості* րիայի և վորոք ժամանակագրանի մեջ՝ հեղինակը պար-

*) Տես Ленин—Соч. т. XXV, 3-ое изд. стр. 181

տալոր չի տեսել իրեն ծանրանալու Հայաստանի ռաճաճմանից դուրս դորժող առաջին հայ մարտիասերի մատուցած ծառայութեան վրա, թեև միաժամանակ չի անգիտացել նրանց ունեցած ազդեցությունը Հայաստանի 1903—07 թվականների բանվորական շարժման վրա: Շատ հարգելի Ղարաջանի դժգոհությունը մայր-կայնուն (ընդգծումը ամեն տեղ հոգվածադրինն է. Գ. Ղ.) հասկանալ կարելի չէ հարկավ՝*):

Միթե խոսքը «առաջին հայ մարքսիստների ազդեցության» կամ նրանց «մատուցած ծառայությունների» մասին ելիցել: Նախորդ եջերում այդ հարցն արդեն բավականաչափ պարզված է, այնպես Վոր անդրադառնալ այստեղ այդ հարցին, յես ավելորդ էմ համարում: Յես ամենևին հավակնություն չեմ ունեցել, Վոր Մ. Յուլյանները իմ և մյուս «արժանավոր ընկերների»: («մենշեխները» ըստ Մ. Յուլյանի) հայ բանվորական դեմոկրատիային մատուցած ծառայությունները արձանագրեցին իրենց «պատմությունների» մեջ: Վոչ. մի այդպիսի առաքինություն, Վորով ոժտված կարող են լինել ВКП(б)-ի պատմագիրներ Վ. Նեմսկին և ուրիշները կուսակցության իրենց գաղափարական հակառակորդների վերաբերմամբ, Մ. Յուլյաններից սպասել, իհարկե, անստույգ լինել:

Իմ անցողակի նկատողությունը չեմ վերաբերում «արժանավոր մենշեխ ընկերներին» այլ այնպիսի բոլշևիկ ընկերներին, Վորոնք գրքում առաջ բերած մի քանի ընկերներից պակաս ծառայություններ չեն մատուցել: Յերեանի մասին խոսելիս ինչո՞ւ Վոչ մի հիշատակություն չկա ինտելիգենտ ս. դ. բոլշևիկ Սեմենչենկոյի

(հարկային տեսուչ) մասին, Վորն այդ ժամանակ Յերեանում ս. դ. ընկերների ժողովներում ռեֆերատներով և զրույցներով առանձնապես ոգտակար և հանդիսացել դործին: Ինչո՞ւ Վոչ մի խոսք չկա բոլշևիկ Մ. Բագրատունու մասին («Փալանդուգ Մկ»), Վորը գավառից թղթակցում էր մեր սոցիալիստական թերթերին, բոլշևիկ Վարդան Բաղդասարյանի մասին, Վորի զենքերի և ուսմանի պահեստն էլին առաջին հերթին այցելում կենտրոնից յեկած բոլշևիկ ընկերները: Այդ ընկերների Վոչ թե միայն պատկերները չեն զետեղված, այլ նրանց անուններն անգամ չեն հիշված Մ. Յուլյանի գրքում: Այս բոլոր ընկերները «մենշեխներ» չեն յեղել, այլ բոլշևիկներ, Վորոնց չեմ կարելի աչքաթող անել Սակայն Մ. Յուլյանը, չգիտեմ, ինչ հովերի ազդեցության տակ նրանց և թե այդպիսի ընկերների անունները «մոռացել է» կամ նրանց մասին տեղեկություն չե ստացել իր միակ աղբյուր — Սոկոլովսկուց:

Չեն հիշված ամենևին Սարաջևի գավոդի աչքի ընկնող վրացի բանվորներ — Բարթոլոմե և Բեսոն և այլն և այլն: Սրանք ամենքն էլ ավելի արժանի էին հիշատակության, քան շատ այնպիսիները, Վորոնց պատկերներով զարդարել է Մ. Յուլյանը իր գիրքը: Աստակերներով զարդարել է Մ. Յուլյանը իր գիրքը: Աստակերներով, Վորոնք իրանց ամբողջ կյանքում գուցե պատահաբար մի անգամ մասնակցել են անշան մի գործադուլի, մինչդեռ շատ ավելի դործունյա ընկերներ միանգամայն աչքաթող են արված:

Բացի իմ «անձնական արժանապատվությունը» շոշափված և յեղել նաև իմ «ազգային արժանապատ-

*) Տես նրա նույն հոգվածը. «Մարտիկոչ» № 68, 1927

վությանը»։ Ի՞նչ է նշանակում այդ։ Նշանակում է այն, վոր յեթե յես ասել եմ թե հայ բանվորական շարժումներն սկիզբն են առել Անդրկովկասի արդյունադրծական կենտրոններում, այնտեղից պետք է սկսեր պատմագիրն իր աշխատությունը և ապա թե անցներ նախկին Յերևանի նահանգի մի քանի գավառներին (ներկա Հայաստանի տերրիտորիայի) շարժումներին և կամ յեթե ասել եմ, վոր յեվրոպացիների կապիտալի հետ միասին տեղական (հայ, թուրք) կապիտալը մեր յերկրում գերակշիռ դեր է խաղացել, քան ռուսական կապիտալը, ապա իմ գործածած այդ մի հատիկ «հայ» բառը («հայ բանվորություն», «հայ բուրժուազիա» և այլն) իրավունք է տվել Մ. Յուլյանին «նացիոնալիստ» և չգիտեմ ել ի՞նչ հայտարարարելու ինձ։ Չես հասկանում թե ի՞նչ տեսակ մտքերի քառսի մեջ է դեգեղում մեր այս տարրերնակ գրչակը։ Մի՞թե չի կարելի գործածել «վրացի ազնվականություն», «ռուսազնվականություն» կամ »հայ բուրժուազիա» «ֆրանսիական, ռուս, անգլիական և այլն բուրժուազիա» և կամ «հայ բանվորություն», «լեհ, ֆին, ռուս բանվորություն» և այլն և այլն։ Սրա համար մեկին «նացիոնալիստ» անվանել կարող է միայն քաղաքական մասնուկը։

Իրոք «հայ» բառը շատ անգամ այնքան է խըրտնեցրել իրենց «ինտերնացիոնալիստ» հորջորջող մեր «տիրացու սոցիալիստներին» շատ շատերին, վոր բավական է յեղել հենց միակ այդ բառը հնչել, վոր նրանք ընկնեյին խտերիկայի մեջ։ Հենց այդ տեսակ խտերիկներից մեկն է և Մ. Յուլյանը։

Նա իր առաջաբանի վերջում ուղղում է մի քանի

«կծու» տողեր նաև Ս. Խանոյանին և մի ուրիշին (վորի անունը տալն այսօր ամոթ պետք է համարել), վորովհետև նրանք ևս իր ժամանակին բացասաբար եյին վերաբերվել Մ. Յուլյանի աշխատությանը, վորպես սպիցիֆիկյան ուղղությամբ ներշնչված մի աշխատության։

Ջարմանալի յե, վոր Մ. Յուլյանը խոսում է տարրական պատասխանատվության մասին հիշյալ անձանց նկատմամբ, սակայն ինքն ունի՞ արդյոք այդ տարրական պատասխանատվության զգացմունքը, վորն ամեն մի համեստ և աղնիվ մարդ պարտավոր է ունենալ։ Վնչ, նրա ապլոմբը, անհամեստությունը, մեծամտությունը չափ ու սահման չեն ճանաչում։ Նա իր «նշանավոր» առաջաբանը վերջացնում է à la Մարքս «մեծ Ֆլորենտացու» հանրածանոթ բացականչությամբ. «segui il tuo corso e lascia dir le genti» (գնահ քո ճանապարհով՝ թող ինչ վոր ուզեն մարդիկ ասեն)։* Մի՞թե յես ճմարիտ չեյի ասում, վոր Մ. Յուլյանը ձգտում է իր աշխատությունը գիտական աշխատության տեղ անցկացնել։

Ապլոմբը, ծիծաղելին, ուղղակի սպանում են նրան։ Ի՞նչ յեղրակացության կարելի յե գալ այն բոլորից հետո, ինչ վոր գրեցի նրա գրքի մասին։

Նախ քան այդ հարցին պատասխանելը, յես պետք է ասեմ հետևյալը.

Դիրքը լույս տեսնելուն պես իսկույն հեղինակը 1924 թ- նրա մի որինակը հարկ եր համարել ուղարկել ինձ՝ իմ անձնավորությանն ուղղած գովասանական, շո-

Տես Կ. Մարքս «Կապիտալ» 1-ին հատոր, առաջաբան։

յող մի նամակի հետ միասին: Թեթե աչքի անցկացնելուց հետո, յես նրան այդ առիթով մասնավոր յերկար նամակով հաղորդեցի ամենայն անկեղծությամբ իմ ուրախությունն և գոհունակությունը և թե այն տպավորությունները, վոր յես ստացել էյի գրքի թուղցիկ ընթերցումից: Սակայն հետագայում գիրքն առանձին ուշադրությամբ կարդալուց հետո, յես նկատեցի նրանում խոշոր թերություններ, վորոնց մասին հարկ համարեցի քննադատական գրելու «Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Թերությունների հետ միասին յես մատնանշեցի և նրա արժանիքները, հանձնարարելով այդ աշխատությունը ընթերցող հասարակության «վորպես իր տեսակի մեջ վողջունելի և և խրախուսանքի արժանի առաջին փորձ»: Այնուհետև յես մնում էյի լավատես նրա հեղինակի վերաբերմամբ: Սակայն հետագայում նրա գրական մի քանի քայլերը և մանավանդ նրա յերկրորդ անգամ գրեթե նույնությամբ հրատարակված գիրքն իր նոր առաջաբանով՝ ինձ համոզեցին, վոր նրանից բարեխիղճ, լուրջ պատմություն գրող չի դուրս գա: Նա շատ բանով նման է Վրաստանի «պատմություններ» թխող Սեվաստյան Տալակվաձեյին: Յերկուսն էլ միատեսակ հիմնադրությամբ և ցավով են բռնված: Յեթե յես փորձեյի նրանց ապշեցուցիչ նմանության բոլոր գծերն այստեղ առաջ բերել, դրա համար հարկավոր կլինեին աշխատությունս դարձյալ մի քանի յերեսներով ծանրաբեռնել. չարժե աշխատանք և ժամանակ վատնել դրա համար:

Կյանքի մեջ չկա մի մարդ, վոր մի բանի պետքական չլինի: Պատմագիր լինելու, հասարակական-քաղա-

քական պատմություններ գրելու համար հարկավոր են ունենալ մեծ պատրաստություն, ձեռնհասության և պատասխանատվության զգացմունք, վորոնցից միանգամայն դուրկ է Մ. Յուլյանը: Նա կարող է միայն «նյութեր հավաքող» լինել, ձեռնահաս մարդկանց ղեկավարության տակ արխիվներում սև աշխատանք կատարել: Իսկ պատմական նյութերի տեղին ոգտագործումը, գիտական կլասիֆիկացիան և դրա հիման վրա պատմական «որյեկտիվիզմի» իդեոլոգիական խիստ հետևողականության նշանի տակ հասարակական-քաղաքական պատմություն գրելն՝ ընդհանրապես հնուտ, ձեռնահաս, բազմակողմանի զարգացած մասնագետների գործը պետք է լինի և վոչ թե քաղաքականապես անգրագետ Մ. Յուլյանների գործ:

Այս է իմ անհողդողդ կարծիքը Մ. Յուլյանի և նրա գրքի մասին. ուրիշ կարծիք չի կարող ունենալ փոքր ի շատե բարեխիղճ մի պատմագետ:

Հունվար, 1931 թ,

Թ ի Ֆ լ ի ա:

**ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏՊԱԳՐՎԱԾ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

1. Բանվորների ազատագրությունը Արևմտյան Ցեղրոպայում
և Ռուսաստանում՝ Թիֆլիս, 1894 թ.
2. «Փուչ զավակ» դրամա 5 գործ., Թիֆլիս, 1905 թ.
3. «Рабочее движение и социалдемократия на Кавказе» с
предисловием Г. В. Плеханова. I изд. Женева, 1910 г.
" " " " II " (Гиз) Москва, 1923 г
4. Նույնը հայերեն, Պետհրատ, Յերևան, 1929 թ.
5. « La guerre mondiale et le socialisme », Լաշո-դը-Ֆոն (Շվեյ-
ցարիա), 1915 թ
6. «Անցյալի հիշողությունները», 1918 թ.
7. «Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918 թվին»,
Թիֆլիս, 1919 թ.
8. «Записки революционера» № 1, непериодич. издание,
Тифлис, 1920 г.
9. «Материалы по истории отпадения Закавказья от России»
I изд. «Красная книга», Тифлис, 1923 г.
II " "Госиздат. Грузии", " 1931 г.
10. «Բայց և այնպես նա շարժվում է», դրամա 4 գործ., Թիֆլիս 1925 թ.
11. «Արտեմ Սոլոմոնովիչ Դոմազովը բանտում», արագի-կոմիդիա՝
2 գործ., Թիֆլիս, 1926 թ
12. «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Կովկասում»,
«Զակկնիդա», Թիֆլիս, 1927 թ
13. «Первая группа революционеров армян на Кавказе»,
Թարգմանություն հայերենից, «Զակկնիդա», Թիֆլիս 1929 թ
14. «Ռուբեն Սանադատի հեքիաթները», բանավեճ «Հնչակյան
կուսակցության» մասին, Թիֆլիս, 1928 թ.
15. «За рубежом», исторические заметки, Тифлис, 1929 г.

16. «Մանդալը և նրա վեպերը», քննադատական վերլուծություն
Պետհրատ, Թիֆլիս, 1930 թ.
17. «Ուլժ և բռնություն» (հեղափոխական տակտիկայի հարցի
մասին) Գ. Վ. Պլեխանովի, թարգմանություն ռուսերենից,
Թիֆլիս, 1930 թ.
18. «Կուսակցական-քաղաքական մոլորությունների հիմններում»
(Ս. Յուլյանի «1903—1907 թ. թ. Հայաստանի բանվորական
շարժման պատմությունից» գրքի առթիվ)

ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Բաց նամակ Արտաշես Կարինյանին», ընդարձակ պատասխան
նրա «Դաշնակցությունը և իր զինակիցները» գրքի առթիվ.
2. «Мировая война и социализм», ֆրանսերեն գրքից թարգ-
մանություն ռուսերեն.
3. «Были-ли «месамедасисты» марксистами?», ռուսերեն,
նույնը և հայերեն:
4. «Նոր կյանքի համար» գրամա 4-գոր., «Մեմուարները» և
1905 թ. հեղափոխության շրջանից. «Հետադարձ հույսը»
5. «Մեմուարներ», պատրաստ են լա- աշխատությունները
պիժմ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, գտնվում են «Մար-
մասերը քսիզմ— Լենինի գմի
և 6. «Հետադարձ հայացք», 15-ամյա ինտիտուտի» տրա-
շրջան (1886—1900) (պատմական մադրություն տակ:

Հեղինակի հասցեն՝

Эривань, 2-ой Гиуни № 23, 8-ая постройка СНК.-а.

«Ազգային գրադարան

NL0209014

ԳԻՆԸ 1 ՈՌԻՔ.